

كوردستان

لهسهره تاكانى سه دهى ١٩ى زايىنى
هه تا كوٽايى شهري يه كه مى جيهانى

د. كامران نهمين ناوه

پیرست

- ۵..... کورته شوینه‌وار و خه‌لک ناسیی کوردستان
- ۸ ..... کوردستان له گه‌مه‌ی ولاته زله‌یزه‌کاندا
- ۱۶..... گرنگی ئابووری کوردستان
- ۲۴ ..... هه‌وراز و نشیوه‌کانی بزووتنه‌وه‌ی کورد
- ۴۱ ..... کۆتایی
- ۴۴..... سه‌رچاوه‌کان

كورتە شوپتەوار و خەلك ناسىي كوردستان (رېژەي دانىشتووانى كورد و سنوورەكانى)

گەلى كورد وەك يەككىك لە كۆنترىن گەلانى جىهان بە ئەژمار دى. پەوتى پىكھاتنى قەومىي كورد^۱ لە باكورى مىزۇپۇتۇميا (دوو چۆمان) پووى داو. مېژووى كورد وەك يەككىك لە كۆنترىن گەلانى جىهان دەگەرپتەو. سالەكانى پىش زايىن. يەكەمىن بەلگە مېژووىيەكان دەربارەي كورد لە ئاسەوارى ئاسۇرىيەكانى ھەزارەي سىپھەمى پىش زايىندا دىتراونەتەو. كوردستان شوپتەي ھەوئەلەن ئاسەوارەكانى شارستانىيەتەي سەرەتايى پىش زايىنە. دۇزراوەكانى كرماشان سەلمىتەرى بوونى ئىنسان لە سەردەمى پالئۆلىتىك لە پرايەلئى ئىرانە.^۲ ھەوئەلەن بەلگە حاشاھەلنەگرەكانى نىشتەجى بوونى مرف كە لە ئەشكەوت و حەشارگەكانى چىاي زاگرۇس لە رۆژھەلاتى كوردستان دىتراونەتەو لەبارى مېژووىيەو دەگەرپتەو. بۇ نىوہراستەكانى سەردەمى پالئۆلىتىك يان سەردەمى ماوستىرەن^۳ لە دەوروبەرى ۱۰۰ ھەزار سالى پىش زايىن.

بە پىي ئەو كەندوكۆژانەي لە سالانى ۱۹۴۹ و ۱۹۵۱ى ز لە ئەشكەوتەكانى بىستوون و تمتە (لە دۆلى نازلوو لە باكورى گۆمى ورمى) لە لايەن گروويكى شوپتەوارناس بە سەرپەرستىي زاناي ئەمريكايى پروفىسور

¹ Ethnogenesis

² Paleolithic

يەكەمىن قۇناغى سەردەمى بەرد - دەستپىكى درووست كردنى ئامرازى بەردى بە دەست ئىنسان

³ Mousterian سەردەمى ماوستىرەن لە نيوان سالەكانى ۱۶۰ ھەزار ھەتا ۴۰ ھەزارى پىش زايىنە

کارلتۆن کوون^۴ کراوه، ئاسه‌واری ئینسانی سه‌رده‌می پالیۆلیتیک له‌م شویتانه‌دا دۆزراونه‌ته‌وه. دیتنه‌وه‌ی دانه‌گه‌نم و ئامرازی تیژی له‌ به‌رد درووستکراوه، هه‌روه‌ها ئاشی سه‌ره‌تایی له‌ گونده‌کانی "ئاسیاو" و "ته‌په‌ی سه‌را" له‌ نزیکه‌ی کرماشان پێشاندهری کشتوکال و ژیا‌نی گوندی له‌ هه‌زاره‌کانی هه‌شته‌م و نۆه‌می پێش زاینه‌. هه‌روه‌ها له‌ ناوچه‌ شاخاوی‌یه‌کانی زاگرۆس، هه‌وه‌لین ژیار له‌ سه‌ر بنه‌مای کشتوکال و ئازهلداری و ژیا‌نی گوندی پینک‌هاتوه، ئەم گۆرانه له‌ شیوازی ژیا‌ن له‌ هه‌زاره‌ی چه‌وته‌می پێش زاین له‌ کوردستان و ئاسیای بچووک له‌ لایه‌ن شویته‌وارناسه‌کانه‌وه سه‌لمیندراوه. دۆزینه‌وه‌ی قه‌لا‌ی جه‌رمۆ^۵ له‌ لایه‌ن رابیرت جان بریدوود^۶ مرۆف و شویته‌وارناسی ئەم‌ریکایی له‌ رۆژه‌لاتی شاری که‌رکووک له‌ باشووری کوردستان باشترین به‌لگه‌ بۆ سه‌لماندنی ژیا‌نی نیشه‌جیی و گوندی له‌ هه‌زاره‌ی چه‌وته‌می پێش زاین له‌م ناوچه‌یه‌دا‌یه. له‌ ناوچه‌کانی "پشت کیوی" لۆرستان و "ده‌شتی ئه‌یوان"یش له‌ باکووری ئیلام، ئاوی‌یه‌که‌ دیتراوته که‌ میژووه‌که‌ی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ سالانی ۲۳۰۰ یان ۲۲۰۰ی پێش زاین.

کوردستان وه‌کوو ولات و ده‌وله‌تیکه‌ی سه‌ربه‌خۆ له‌ هیچ نه‌خشه‌یه‌کی جیهانی‌دا تۆمار نه‌کراوه و زۆرتر مانا و مه‌فه‌ومیکه‌ی ئەت‌نوگرافیکه‌ی^۷ هه‌یه. کوردستان له‌ به‌شی ناوه‌ندی رۆژئاوای ئاسیا که‌وتۆته نیوان ۳۴ - ۴۰ پله‌ی پانایی باکووری و ۳۸-۴۸ پله‌ی درێژایی رۆژه‌لاتی. درێژایی کوردستان له‌ رۆژئاواوه بۆ رۆژه‌لات نزیکه‌ی هه‌زار کیلۆمێتر و له‌ باکوروه‌وه بۆ باشوور له‌ ۳۰۰ هه‌تا ۵۰۰ کیلۆمێتره. به‌ گشتی پانتایی کوردستان نزیکه‌ی ۴۵۰ هه‌زار کیلۆمێتری چوارگۆشه‌یه (۲۰۰ هه‌زار کیلۆمێتری چوارگۆشه له‌ تورکیا، پتر له‌ ۱۶۰ هه‌زار کیلۆمێتری چوارگۆشه له‌ ئێران و نزیکه‌ی ۷۵ هه‌زار کیلۆمێتری

⁴ Carlton Coon

⁵ Jarmo

⁶ Robert John Braidwood

⁷ Ethnographic خه‌ک ناسی، ره‌گه‌زناسی، له‌ روانگه‌ی نیشانه و تایه‌تمه‌ندییه‌کانی ره‌گه‌زی‌یه‌وه

چوارگۆشه له عێراق، هه‌روه‌ها ۱۵ هه‌زار کیلۆمێتری چوارگۆشه له سووریا).^۸ کوردستان تا راده‌یه‌ک شیکلی چه‌ماوه یان که‌وانه‌یی هه‌یه. لای ده‌رپه‌ریوی به‌ره‌و باکووری رۆژه‌لاته، واته شوپنیکه که پالی به ناوچه‌کانی باشووری قه‌فقاژه‌وه داوه.^۹

دیاریکردنی سنوره‌کانی کوردستان به وردی، به هۆی نه‌بوونی ده‌وله‌تیکي سه‌ربه‌خۆ کاریکی هاسان نیه و ته‌نیا ده‌کرئ باس له سنوره‌رێژه‌یی‌یه‌کانی کوردستان بکری. سنوره‌میژوویی و قه‌ومی‌یه‌کانی کوردستان، هینله‌کانی سنور و که‌شه‌ونی کوردستان له سه‌ده‌ی نیوه‌راست له لایه‌ن بیرمه‌ند و میژووناسی کورد میرشه‌ره‌ف خانی به‌دلیسی‌یه‌وه له سالی ۱۵۹۶ی ز دا به‌م چه‌شنه‌دیاری کران: "سنور و که‌وشه‌نی ولاتی کوردان - که ناوی کوردستانه - له سه‌ر لیواری ده‌ریای هورمه‌زه‌وه - که له‌سه‌ر که‌ناری ده‌ریای هیند هه‌لکه‌وتوه - ده‌ست پیده‌کا و له‌ویوه به‌خه‌تیکي راست ده‌کشی و دئ هه‌تا له مه‌له‌ندی مه‌لاتیه و مه‌رعش ده‌بریته‌وه. ولاتی فارس و عێراقی عه‌جه‌م، نازه‌ربایجان و ئه‌رمه‌نستانی چکۆله و ئه‌رمه‌نستانی گه‌وره، ده‌که‌ونه لای باکووری ئه‌و خه‌ته‌وه. عێراقی عاره‌ب و مووسل و دیاربه‌کر ده‌بنه‌باشووری ئه‌م سنوره. سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ش هۆز و تیره‌زۆر و زه‌وه‌نده‌کانی کورد له‌و په‌ری مه‌له‌ندی رۆژه‌لاته‌وه دایانگرتوه و تیدا بلاو بوونه‌ته‌وه و ئه‌و سه‌ریان گه‌یوه‌ته ئه‌و په‌ری مه‌له‌ندی خۆرنشین".^{۱۰}

کورده‌کان به‌شیکي به‌رچاو له رێژه‌ی دانیش‌توانی رۆژئاوای ئاسیایان پیکه‌یتاوه. له‌به‌ر نه‌بوونی سه‌رچاوه و سه‌رژمیرییه‌کی زانستی نا‌کرئ رێژه‌ی کورده‌کان له کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۹ و سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی ۲۰ی ز. به وردی

^۸ لازاریف، محوی و ... کوردستان معاصر، صص ۱۵-۱۴ ترجمه کامران امین آوه، چاپ دوم، نشر روشنگری، آلمان ۲۰۱۷

^۹ ن. ز. مۆساکي، کوردستان: سامان و سیاست، به‌رگی یه‌که‌م، لاپه‌ره‌ی ۱۲، ئه‌نستیتوی

رۆژه‌لات‌ناسی، مۆسکو ۲۰۰۵

^{۱۰} میرشه‌ره‌ف خانی بدلیسی، شه‌ره‌نامه، میژووی ماله‌میرانی کوردستان، لاپه‌ره‌ی ۲۲-۲۱ وه‌رگیرانی مامۆستا هه‌زار، چاپی هه‌شته‌م. په‌خشانگای پاییز، تاران ۱۳۹۳

حیساب بکری. به پیتی به‌راوردی کتییی "زهردی" فه‌پرانسه ریکه‌وتی ۱۸۹۲ی ز رپژه‌ی دانیش‌تووانی کوردستانی عوسمانی ۳.۱۲۸۷۹ که‌س بووه، به باوه‌ری شیخ مه‌ردوخ ئە‌گەر کورده‌کانی ئیرانیسی لی زیاد بکه‌ین ئە‌م ژماره‌یه به نزیکه‌ی ۵ میلیۆن ده‌گا^{۱۱} [یرواند ئابراهامیان له کتییی "ئیران له نیوان دوو شوپش" دا باس له رپژه‌ی ۸۰۰ هه‌زار کوردی ئیران له سالی ۱۸۵۰ی زدا ده‌کات].^{۱۲}

له کۆتایی‌یه‌کانی ده‌یه‌ی سیهه‌می سه‌ده‌ی بیسته‌مدا رپژه‌ی ته‌واوی کورده‌کان ۷.۵ میلیۆن بووه. له‌وه ده‌چی رپژه‌ی کورده‌کانی رۆژه‌لانی کوردستان له کۆتایی ده‌یه‌ی دووهه‌می سه‌ده‌ی ۲۰، بچ له‌به‌رچاوگرته‌ی لۆر و به‌ختیاریه‌کان وه‌کوو خزمی ئە‌تیکیی ئە‌وان، یه‌ک و نیو هه‌تا ۲ میلیۆن بووبی.^{۱۳}

کوردستان له گه‌مه‌ی ولاته زله‌یژه‌کاندا

له کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۸ و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ۱۹ی زایینیدا، رۆژئاوای ئاسیا پاش چه‌ندین سه‌ده‌ شهر و دژبه‌ریی ئیران و عوسمانی، تووشی گۆرانیکی خیرا هات. رۆژه‌لانی نیوه‌راست و نزیک، هه‌ر وه‌ها نیشتمانی کوردان بوو به مه‌یدانی مملاتی زله‌یژه‌ جیهانی‌یه‌کان وه‌کوو رپوسیه، ئینگلیس و فه‌پرانسه، و پاشان ئوتیریش (نه‌مسا) و ئە‌لمان که به هۆی لاوازبوونی تورکه‌کان خه‌ریکی مامه‌له‌کردن له‌سه‌ر خاکی عوسمانی بوون. بۆ وینه فه‌پرانسه ده‌ستی به‌سه‌ر

^{۱۱} شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ، جلد

اول، عده نفوس کردستان ص ۵۸، چاپ دوم، ۱۳۵۱

^{۱۲} یرواند آبراهامیان، ایران در بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم

فتاحی، جدول شماره ۱، ساختار قومی ایران ص ۱۶، نشر نی، چاپ شانزدهم، تهران

۱۳۸۹

^{۱۳} لازاریف و ... تاریخ کردستان صص، ۱۷۱ و ۱۷۲، مسکو ۱۹۹۹، ترجمه فارسی، منصور صدقی و

کامران امین آوه، انتشارات فروغ، کلن، آلمان ۱۳۸۶

باکووری ئەفریقادا، بریتانیا به سه ره پۆزه لاتی عه ره بی و پۆزه لاتی مدیترانه دا و ئوتریش و ئیتالیا ده ستیان به سه ره بالکان و ناوچه ی ده ریای سووردا گرت. شه ره کانی پووسیه - عوسمانی و پووسیه - ئیران له ده یه ی ۱۸۲۰ ی زاینی دا بوون به هۆی پێوه ستبوونی گورجستان، باکووری نازه ره بایجان و پۆزه لاتی ئەرمه نستان به پووسیه و نزیکبونه وه ی سنووری ئەم ولاته له کوردستان و کاریگه ریی راسته وخۆ و ناراسته خۆی مۆسکۆ له سه ره ده می تزاردا، ههروه ها بالشوکیکه کان پاش به ده سه لاتگه یشتیان له ئۆکتوبری ۱۹۱۷ ی له ژبانی سیاسی و چاره نووسی دواتری کوردان.

له سه ره تا کانی سه ده ی ۱۹ ی زدا کوردستان به گشتی هاته نیو گۆره پانی مملانی و به رژه وه ندی به کانی پووسیه و ئینگلیسه وه. هه تا کۆتایی ئەم سه ده یه، سه ره پای گۆرانی بارودۆخی نیونه ته وه یی له م ناوچه یه دا، به ستینیکی باشی بۆ گه شه سه ندنی شوێشی رزگاریخووانه ی کورد پیکهینابوو؛ به لام رکه به ریی ولاته زله یژه کانی پۆژئاوا و پووسیه له سه ره کوردستان، ههروه ها به رژه وه ندی یان له مانه وه ی ده سه لاتی تاران و ئەسته نبوولیکی لاواز و ده سه مۆدا، بووه به ره به ستیکی جیددی له بهر ده م بزووته وه ی رزگاریخووانه ی گه لی کورد.

له کۆتایی سه ده ی نۆزده دا بارودۆخی ناوچه تووشی گۆرانیکی بنه رپه تی هات، ترسی پووسیه و بریتانیا و فه رانسه له ئەلمان که به هۆی گه شه کردنی خیرای هیزی سپایی و ئابووری تینه کۆشا جی پیی خۆی له پۆزه لاتی نیوه راستدا به هیزتر بکا، بوو به هۆی نزیکبونه وه ی ئەم کۆنه ره قیانه، ههروه ها دابه زینی هه ستیاریی له نده ن و پاریس له پاراستنی یه کپارچه یی خاکی ئیران و عوسمانی که بۆ پیشگیری له ده ستدریژی پووسیه که لکیان لی وهرده گرت. گرێهه ستی ئینگلیس و پووسیه له ۳۱ ی ئاگوستی ۱۹۰۷ ی زدا له پێوه ندی له گه ل ئیران، ئەفغانستان و ته به ت دا ره نگدانه وه ی به رچاوی ئەم سیاسه ته بوو. به پیی ئەم گرێهه سه ته ته واوی باکوور و باکووری پۆژئاوا ی ئیران واته ته واوی پۆزه لاتی کوردستان بوو به ناوچه ی ژیر نفووزی پووسیه، و باشووری پۆزه لاتی ئیران به ناوچه ی ژیر ده سه لاتی ئینگلیس. ئەلمان که

پشتیوانی عوسمانی بوو تینه‌کۆشا ته‌واوی ئەو ولاته بخاته ژیر ده‌سه‌لاتی خۆی و په‌ره به نفووزی خۆی له ئیراندا بدا.

وا ده‌هاته به‌رچاو که گۆرانی بارودۆخی نیونه‌ته‌وه‌یی و هه‌ولێ ولاته زله‌پزه‌کان بۆ سه‌رله‌نوێ دابه‌شکردنه‌وه‌ی جیهان و به‌تایبه‌تی عوسمانی و ئیران، هه‌روه‌ها پشتگیری ئه‌وان له گه‌لی کورد رپخۆشکه‌ری سه‌رکه‌وتنی کوردان و پیکهاتنی ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆی کوردستان بچ، تا ئەو راده‌یه که به‌شیک له رپه‌رانی کورد وه‌کوو عبدالرزاق بدرخان له سه‌رده‌می تزار و خالد به‌گک جوبرانی^{١٤} له ده‌ورانی بالشیویه‌کاندا ده‌یانه‌ویست له ژیر سیپه‌ری پووسیه‌دا کوردستانیککی سه‌ربه‌خۆ پیک بینن، به‌لام پووسیه و ته‌واوی ولاته رۆژئاواییه‌کان ته‌نیا به پپی پیگه و وه‌زعیه‌تی ستراتیژیککی کوردستان له ناوچه‌کانی ئاناتۆلی، باشووری قه‌ققاز، ئیران و رۆژه‌لاتی عه‌ره‌بی، ده‌یانه‌ویست له پیناوی سیاسه‌ته‌ داگیرکه‌رانه و به‌رژوه‌ندی‌یه‌کانی خۆیاندا که‌لکی لی‌وه‌ریگرن، ده‌نا قه‌ت پالپشتیککی راسته‌قینه بۆ بزووتنه‌وه‌ی پزگاربخوازانه‌ی کورد و پیکهاتنی ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆی کوردستان نه‌بوون.

به‌م پپی‌یه له کۆتایی سه‌ده‌کانی نیوه‌پاست و ده‌ستپیککی چه‌رخ‌ی نویدا، کوردستان شوین و پیگه‌یه‌کی تایه‌تی له پپوه‌ندی‌یه‌کانی عوسمانی و ئیران، هه‌روه‌ها پووسیه و ولاتانی رۆژئاواییدا هه‌بوو، که ته‌واوی هیزی خۆیان خستبووه گه‌ر هه‌تا هیزیمۆنی خۆیان له رۆژه‌لاتی نزیک واته شویتیک که کوردستان نه‌خشیکی ستراتیژیک و ناوه‌ندی تیدا هه‌بوو، مسۆگه‌ر بکه‌ن.

---

^{١٤} له سالی ١٩٢٢ زاینی "کۆمیته‌ی سه‌ربه‌خۆی کوردستان (ئه‌رزروم)" بریاری دا به بارمه‌تی و له ژیر سه‌ره‌پرستی سیاسی پووسیه‌ی سۆقیه‌تی به مافی خۆی بگات. سه‌ره‌نگک خالد به‌گک جوبرانی سه‌رۆکی ئەم کۆمیته‌یه له سه‌ره‌تای ده‌ستپیککی کۆنفراستی لوزاندا له نامه‌یه‌کدا که بۆ نوته‌ری حکوومه‌تی سۆقیه‌تی نووسی ["...] دلسارده له یاریده‌ی راستگۆیانه‌ی ئینگلیس بۆ دامه‌زراندنی کوردستانی سه‌ربه‌خۆ. هه‌روها بۆ وه‌دی‌هینانی ئەو ئامانجه، چاوه‌پوانی پشتیوانی پووسیه‌ی سۆقیه‌تی‌یه بۆ دامه‌زراندنی کوردستانی سه‌ربه‌خۆ له ژیر سه‌ره‌پرستی پووسه‌کاندا.

یه کینک له پالنه ره سهره کی یه کانی ده ستپنکی شه ری یه که می جیهانی له ناگوستی ۱۹۱۴ی ز. له نیوان ئوتریش - ئەلمان و بهرە ئینگلیس، فهرا نسه و پرووسیه دا، دابه شکردنی ولاته کۆلۆنی یه کان (داگیر کراوه کان) بوو.

شه ری یه که می جیهانی (ناگوستی ۱۹۱۴ی ز - نوامبری ۱۹۱۸ز.) وه کو گه و ره ترین کاره ساتی سه دهی بیسته م، بوو به هۆی زیانیکی گه و ره ی مالی و گیانی له ئاستی جیهاندا. له م شه ره دا ۷۳ میلیۆن و ۵۱۵ هه زار هتیری نیزامی به شدارییان کرد [۶۰ میلیۆنی ئورووپایی بوون^{۱۵}]. ناکامه که ی ۱۰ میلیۆن کوژراو، ۲۰ میلیۆن بریندار و سه قهت کراو^{۱۶}، ههروه ها مردنی ۱۰ میلیۆن به هۆی نه خۆشی په تای^{۱۷} و برسیه تی، و نو قمبوونی شه ش هه زار که شتی بازرگانی به باره کانیانه وه بووه. ^{۱۸} له کوردستانیش ئەم شه ره گه لی کوردی به گشتی تووشی زیان و ئازاریکی زۆری ماددی و ئینسانی کرد. شه ری یه که می جیهانی له کوردستان هۆکاری قاتوقری و مردن به هۆی برسیه تی، نه خۆشی، تالان و ویرانکردنی شار و گونده کان بوو. گۆفاری "رعد" ریکه وتی ۲۲ی نوامبری ۱۹۱۷ی ز. له م پیه وه ندی یه دا باس له نه بوونی نان و دانه ویله و مردنی پۆژانه ی خه لکی پۆژه لاتی کوردستان به هۆی برسیه تی یه وه ده کا. مه ک داو له کتیبی "میژووی هاوچه رخی کورد" دا باس له هه ژاری و داماو یی و برسیه تی خه لکی پۆژه لاتی ئیران به هۆی ویرانکردنی دیهاتی ئەم ناوچه یه له لایه ن سپای رووس و تورک و ته نانهت ویرانکردنی به یه که جاری سابلاغ به ده ست رووسه کانه وه ده کا. له کۆتایی یه کانی سالی ۱۹۱۷ی زاینیدا به شینکی بهرچاو له خه لکی ده وروبه ری سابلاغ و سلیمانی به هۆی برسیه تی گیانیان

¹⁵ World War I, https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I

¹⁶ Handicapped, په ککه وته، که م ئەندام، عه یب دار

¹⁷ Epidemic

¹⁸ ئەنسیکلۆپیدیای میژووی سوڤیه تی، بهرگی ۱۰، لاپه ره ی ۱۰۰۱-۱۰۰۰، مۆسکو، ۱۹۶۷

له‌دهست دا. "له ساله‌کانی شه‌پدا پتر له نیوه‌ی خه‌لکی ورمی تیداچوون و ژماره‌ی دانیش‌توانی له ۱۵۰ هه‌زار که‌سه‌وه گه‌یشته ۶۵ هه‌زار."^{۱۹}

پژیه‌ی دانیش‌توانی شاری سلیمانی له ۲۰ هه‌زار که‌سه‌وه له نزیکه‌ی نوامبری ۱۹۱۸ی دا هاته‌سه‌ر ۲۵۰۰ که‌س. به‌ته‌یه‌ک هه‌موو به‌یانیه‌ک ته‌رمی مردووه‌کانیان له بازار کۆ ده‌کرده‌وه و له به‌شیک له ماله‌کان خه‌لک مناله‌ مردووه‌کانیان ده‌خوارد. خیلێ برادۆستیش که له سه‌ره‌تای شه‌پدا هه‌زار بنه‌ماله‌ ده‌بوو، له کاتی ناوبراودا ته‌نیا ۱۵۷ بنه‌ماله‌ی لی مابۆوه، هه‌روه‌ها له سی و چهند گوندی ته‌م خیله‌ له به‌شی ره‌واندوز هیچ که‌س نه‌مابۆوه. به‌پی ته‌وه‌ی که پانتایی‌یه‌کی به‌رچاو له خاکی کوردستان گۆره‌پانی شه‌ری هیزه‌کانی به‌شداری شه‌پ بوو، زۆربه‌ی خاکی کوردستان، له بایه‌زیدی باکووره‌وه هه‌تا خانه‌قین له باشوور، و له رۆژئاوا هه‌تا ته‌رزنجان و مووش به‌ته‌واوی ویران کران."^{۲۰}

له باکووری کوردستانیش له درێژایی شه‌ری یه‌که‌می جیهانیدا نزیک به ۷۰۰ هه‌زار کورد له نیشتمانی خۆیان دوور خراوه‌وه، نزیک به نیوه‌ی ته‌م که‌سانه له ریگادا به هۆی برسپیه‌تی و نه‌خۆشی گیانیا‌ن له‌ده‌ست دا. [میترووناسی کورد ته‌مین زه‌کی به‌گ له کتیبی کورته‌ میترووی کورد و کورستان، به‌رگی یه‌که‌مدا باس له دوورخسته‌وه‌ی ۷۰ هه‌زار که‌س ده‌کات^{۲۱} به‌لام به‌شیک له سه‌رچاوه‌ رووسپیه‌کان، هه‌روه‌ها جاناتان رهندل^{۲۲} باس له ۷۰۰

---

^{۱۹} او. ای. ژینگالینا، بزووتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کورد له ئیران (ساله‌کانی ۱۹۴۷-۱۹۱۸) لاپه‌ره‌ی ۲۴، ده‌زگای زانست، مۆسکۆ، ۱۹۸۸

^{۲۰} دیوید مک‌داول، تاریخ معاصر کرد، ترجمه‌ ابراهیم یونسی، انقلاب، ناسیونالیسم و جنگ، صص ۲۰۴-۲۰۲، چاپ دوم، پانید ۱۳۸۳ تهران

^{۲۱} محمد امین زکی بیگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، جلد اول، ص ۱۹۱ ترجمه‌ یدالله روشن اردلان، نشر توس ۱۳۸۱، تهران

^{۲۲} جاناتان رندل، با این رسوایی چه بخشایشی، ص ۲۵، ترجمه‌ ابراهیم یونسی، انتشارات پانید. ۱۳۷۹ تهران، هه‌روه‌ها لازاریف و ... تاریخ کردستان، ص ۱۶۱، ترجمه‌ م. صدقی، ک. امین آوه، انتشارات فروغ، کلن، آلمان ۲۰۰۷

هزار کهس ده کهن] به شیکی زور له ناوچه کانی باکوور و پوژئاوای کوردستان به یه کجاری له کورد به تال کرابوون. له وه ده چی له شه ره کانی نیوخوی عوسمانیدا نریک به ۴۰۰ هزار کورد کوژرابن.^{۲۳}

شهری یه که می جیهانی بوو به هوی تیکچوونی وه زعیسه تی ئابووری - به ره مهینان و پیوه ندیه بازارگانی یه کانی کوردستان. بو وینه له ساله کانی ۱۹۱۶-۱۹۱۵ له گومرکی کرماشاهه بایی ۱۹ میلیون قران ته نراوی جوژاو جوژ و ۵ میلیون قهند هاورده کرابوو، به لام نهم ژماره یه له سالی ۱۹۱۸-۱۹۱۷ هه تا ۱ میلیون قران که می کرد.^{۲۴}

به گشتی له سهره تای نوامبری ۱۹۱۴ی زاینیدا به پیوستیوونی ده وه له تی عوسمانی به یه کیتی ئه لمان- ئوتریش، مه جارستان و بولغارستان، ههروه ها هیژش و داگیر کردنی به شیکی به رچاو له خاکی ئیران له لایه ن به شدارانی نهم شه ره وه [سهره پای راگه یاندنی بن لایه نیی ئیران له لایه ن نهمه دشای قاجاره وه]، هه ر دوو به شی کوردستان کران به گوژره پانی شه ر و مملاتی دوو به ره ی شه ر. رووسییه له باکووره وه؛ عوسمانی به پشتیوانی ئه لمان له پوژئاوا و ئینگلیسی له باشووری ئیرانه وه سنووره کانی نهم ولاته یان تیه پراند. له م کاته دا هه ولی ولاته بیانی یه کان له کوردستان ته نیا که لک وه رگرتن له هیژه کانی کورد له پیناوی به رژه وه ندیی کاتی یان له م شه ره دا بوو.

له سهره تای شه ره که دا عه شایری کورد له پوژهلانی کوردستان زورتر پشتیوانی یان له عوسمانی ده کرد، به لام پاشه کسه ی عوسمانی و پیشروه یی رووسییه له به ره کانی شه ر بوو به هوی گوژرانی بارودوخی نهم ناوچه یه و نریکونه وه و ده سستیکی پیوه ندیی سه رۆک عه شیره، به گ، دهره به گ و شیخ و ناغا کانی کوردستان له گه ل رووسه کان. رووسه کان که هه تا سالی ۱۹۱۷ی ز. ته واوی پوژهلالات و به شیکی گه و ره له باکوور و پوژئاوای کوردستانیان

^{۲۳} ج. رندل، با این رسوایی چه بخشایشی ص ۲۵

^{۲۴} علی گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان (فروپاشی نظام عشیرای) چاپ اول، ص ۶۸، انتشارات روزبه ۱۳۶۱، تهران

داگير كردبوو، دەیانە‌ویست جى پى خۇيان له كوردستان بە هیزتر بکەن و له كورده‌كان دژ بە تورکه‌كانى عوسمانى، ئینگلیس و سیخوڤه‌كانى ئەلمان كەلك وەربگرن.

۱۷ى ژوئەنى ۱۹۱۷ى ز. له دە‌وروبەرى كرماشان یە‌كەمین كۆنگره‌ى عەشایرى كورد له میژووی رۆژه‌لاتى كوردستاندا پىك هات. لەم كۆنگره‌یه‌دا ریه‌رانى كورد خوازىارى دۆستایه‌تى كورد و رووس و هاوكارىی دوولایه‌نه بوون. له كۆنگره‌ى دواتر له ۴ى سپتامبرى هەر ئەو ساله‌دا له شارى سنه، ۲۷ سه‌رۆك عەشیره‌ى كورد له گەل ژەنرال "باراتف" رىككەوتننامەى رووس و كوردیان واژۆ كرد. له باشوورى كوردستانیش ریه‌ره بە ناوبانگه‌كانى كورد وەكوو سەید عەبدوللا، سەید تەها و شیخ مەحمودى حەفید بۆ وەدەسته‌یتانى پشتیوانی رووسه‌كان پێوه‌ندى‌یان بە نویتەرانى دەولەتى و فەرمانده‌ى سپای رووسیه له ئیران و عىراق گرتبوو.

بەلام شۆرشى سۆسیالیستى رووسیه له ئۆكتۆبرى هەر ئەو ساله‌دا بوو بە هۆى گه‌رانه‌وه‌ى سوپای رووس بۆ رووسیه و گۆرانی بنه‌رەتى له بارودۆخى سیاسى و نىزامى كوردستان و ناوچه‌كانى دە‌وروبه‌ر، بە تايه‌تى ئالۆزتر كردنى وەزعیه‌تى كورد و هه‌رپه‌شه‌ى جیددیى تورکه‌كان له ناوچه كوردیه‌كاندا.

سوپای تورك پاش ئەوه‌ى رووسه‌كان له ئاویریلى ۱۹۱۸ دا باكوورى رۆژئاواى ئیرانیا چۆل كرد، هیرشیا ن کردە سەر خاكى كوردستان و نازەربایجانى ئیران و پاشان بەره‌و سنووره‌كانى قه‌قاز پىشپه‌وى‌یان كرد. تورکه‌كان له ۱۴ى ژوئەنى ۱۹۱۸دا تە‌ورپێژیان داگير كرد و له‌مانگى ئاگوستى هەر ئەوسالە‌دا تە‌واوى نازەربایجانى ئیران و ناوچه‌كانى باشوورى كوردستانى ئیران (باكوورى گۆمى ورمى)‌یان خسته ژێر دەسه‌لاتى خۇیانه‌وه. بەم پى‌یه‌ به له نیوه‌راسته‌كانى سالى ۱۹۱۸ سەرانسەرى باكوورى رۆژئاواى ئیران بەسەر دوو ناوچه‌دا دابه‌ش كرابوو. تورکه‌كان بەشى رۆژئاوا و ئینگلیسى‌یه‌كان بەشى رۆژه‌لاتیان له‌ژێر دەستدا بوو و هەر دوو لا هه‌ولیان دەدا پشتیوانی عەشایرى كورد و نازەرى وەدەست بێتن و وا بنویتن كە هیزى رزگارکەرى

كوردستان، به لام ئەم ههول و بانگه شه كردنانه ته نيا بۆ كه لك وه رگرتن له كورده كان بۆ ده ر كوردنى هيزى ره قيب له كوردستان و داين كوردنى ده سه لاتي خويان له ئيران و ميزۆپۆتوميا (دووچۆمان) بوو. پاش خۆبه ده سه وه داني عوسمانى، به پىي گريبه ستي ناشتى مودرؤس^{۲۵} له ۳۰ى ئوكتوبرى ۱۹۱۸ى ز. ههروه ها ده وله تي ئەلمان ۱۲ رۆژ پاشتر، شه رى به كه مى جيهانى كۆتايى پىن هات. له كۆتايى ئەم ساله دا ئينگليسى به كان به گرتى شارى مووسل ته واوى باشوورى كوردستانيان خسته ژير كۆنترۆل و ده سه لاتي خويانه وه.

ته واو بوونى شه ر كۆتايى به ژيانى سياسى ئيمپراتورى عوسمانى هينا كه سى قارپه ئاسيا، ئەفريقا و ئوروپاى به به كه وه لكاندبوو. به تهى جواهر له عى نه هرو "ئەم ئيمپراتورى به له حاله تي" به لاي خودايى ئوروپا" هاته ده ر و بوو به "پياوى نه خۆشى ئوروپا".

ئەم شه ره نه ك سوودىكى بۆ كوردستان له ره وتى پىنكه ينانى كيان و ده وله تي كوردى نه بوو، به لكوو بوو به هوى زهره ر و زيانىكى به رچاوى ماددى و مرؤفياى بۆ خه لكى كوردستان. به پىي رىككه وتنه امه ي سايكس- پىكو له سپتامبرى سالى ۱۹۱۶ دا [مارك سايكس نوينه رى ئينگليس و فرانسوا ژورژ پىكو نوينه رى فه رانسه] پاش ته واو بوونى شه رى به كه مى جيهانى، به شى عوسمانى كوردستانيان له نيوان ۳ ولاتى عىراق و سووريا و توركيادا دابه ش كرد. به شى باكوور و رۆژئاواى كوردستان چوو نو پىنكه اته ي توركياء؛ باشوور بۆ نيوان عىراق كه له ژير كۆنترۆلى ئينگليسا بوو، ههروه ها باشوورى رۆژئاوا بۆ نيوان سووريا كه سه ر به فه رانسه بوو. گۆراني جوغرافياى سياسى كوردستان بوو به هوى چوونى به شى عه ربه يى كوردستان واته سووريا و عىراق بۆ نيوان گۆره پانى ده سه لاتي راسته وخوى ولاته رۆژئاواى به كان. به م پىن به دابه شكردنى ئيمپراتورى عوسمانى به پىي سيناريوى ولاته زله يزه كان و هاوسه نگى ئەوان له ئاستى جيهان و رۆژه لاتى نزيكدا كه به شى به رچاوى خاكى كوردستانيشى له خۆ ده گرت، بارودۆخى كوردستان و ره وتى خه باتى

کوردی له بازنه‌ی ٣ ولاتی تازه پینکها‌توو ئالۆزتر و سه‌ختتر و چاره‌نووسی ئەم نه‌ته‌وه‌یه‌ی تالتر و ناخۆشتر کرد. له‌وه به‌ولا کورد ده‌بوو بۆ مافی چاره‌نووسی خۆی له‌گه‌ڵ چوار ولاتی داگیرکه‌ر خه‌بات بکا که هه‌رکامیان له‌ کرده‌وه‌دا سه‌ر به‌ ولاتیکی زله‌یزی جیهانی بوون.

گرنگی ئابووری کوردستان

فاکته‌ری نه‌وت گرنگی‌یه‌کی زۆری به‌ وه‌زعی ژێتوپۆلیتیکی کوردستان داوه. باشووری کوردستان هاوکات له‌گه‌ڵ خوزستانی ئێران هه‌تا ئیوه‌راسته‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م ناوه‌ندی سه‌ره‌کی ده‌ره‌یتانی نه‌وت بوو. سێر گادفری رۆلیس درایفر رۆژه‌ه‌لاتناسی بریتانیایی له‌ باب‌ه‌تیک به‌ ناوی "به‌ره‌می سروشتی و پیشه‌سازی باکوری کوردستان" به‌م چه‌شنه‌ باس له‌ نه‌وتی کوردستان ده‌کا: "مه‌عه‌نه‌کانی چیاکانی زاگرۆس خاوه‌نی گرنگایه‌تی زۆرن، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی چالی ناوداری نه‌وتیان تیدا هه‌لکه‌وتوه و رسووباتی خویی به‌رد و به‌ردی ئاهه‌کیان لێهه. شویته‌ خاوه‌ن نه‌وته‌کانی ئێران به‌ باشی ده‌کشینه‌ ناو رۆژئاوای شاری مووسل، و به‌ناو به‌رده‌ئاهه‌کی قیرین و کانیوه سولفوریه‌کانی لیوار دیجله‌دا ده‌رۆن و تا مه‌نده‌لی - ئه‌و شویته‌ی وا له‌ سالی ١٨٧٤دا مایسنیر (Meissner) باسی چاله‌ نه‌وته‌کانی کردوه، ده‌کشینه‌ خواره‌وه. له‌ سالی ١٨٩٢دا ٣٠ چاله‌ نه‌وت له‌ هه‌مان ئه‌و شویته‌دا هه‌بووه که نه‌وتی لێ هه‌لینجراوه و به‌ باری وشتر براوه‌ته به‌غدا. گرنگایه‌تی ئه‌و پشتینه‌ نه‌وته له‌و راستیه‌دايه، که که‌وتۆته نزیك شیوه‌کانی چۆمی دیجله، به‌ درێزایی ئه‌و هیله‌ ئاسنه‌ی که به‌بێ هیچ گومانیک ده‌گاته‌وه هیللی ئاسنی نیوان ئاسیای بچووک و به‌غدا.^{٢٦}

^{٢٦} درایفر و کورد، کۆمه‌له‌ی پینچ وتار، لاپه‌ره‌ی ١٣١-١٣٠، وه‌رگێران ئه‌نوه‌ری سولتانی، بنکه‌ی ژین

پيش كۆتايى هاتنى سهدى نۆزدهى زايىنى به شينك له كارناسه پۇژئاويى يه كان به چه شينكى جىددى خهريكى كه ندوكۆژ له مهيدانه نهوتى يه كانى بابه گورگور بوون كه هيشتا كهلكيان لى وهرنه گيرابوو. به پيى ليكۆلئيه وه كانى "زان ژاك دو مۆرگان"ى^{۲۷} فهپرانسه يى له سالى ۱۲۷۱ى هه تاويدا پانتايى شوپنى پاشه كه وتكردى نهوتى ژيرزهوى له كوردستان نزيكهى ۳۰۰ كيلوميتير و له دريژايى ناوچه كانى كه ركوك هه تا خانه قين و كيوه كانى كويخاي پشت قهسرى شيرين بووه. له سالى ۱۹۰۳ى زدا ئهسته نبوول مافى دهرهينان و كهلكوه رگرتن له مهيدانه نهوتى يه كانى ناوچهى ناويراو و پاش ساليك ئى مووسليشى دا به ئهلمان. سهرنجراكيش ئه وه يه، سهرهپاي كيشه و دوژمنايه تيبى ديريتهى كۆمپانى يه نهوتى يه كانى ئينگليس و ئهلمان، ئه دوو ولاته سالى ۱۹۱۱ى ز پيكه وه شيركه تيكى هاوبهش به ناوى "كۆمپانيى نهوتى تورك" يان بو دهرهينانى نهوتى مووسل دامه زراند.^{۲۸}

بيجگه له نهوت، كوردستان بازارپيكي باش بو فرۆشتنى شتوومه كى ولاته پۇژئاويى يه كان، و به تايه تى ئينگليس، رپوس و ئهلمان وه كوو پارچه، قهند، قاپوقاچاغ، نهوت، شه مچه و له م چهشنه كهلوپه لانه بوو. ئه م هاوردانه رپولتيكى گرنگان له گۆراني شيوهى ژبان و په ره سهندنى پيوهندى شتوومه ك - پارهيى له كۆمه لگاي كوردستاندا هه بووه. ئاژه لدارى هه تا كۆتايى سهدى نۆزده گرنگترين چالاكى ئابوورى له كوردستان بوو، به لام له كۆتايى سهدى نۆزده به م لاوه ئه م ولاته بوو به به ره مه پنه رى دوو به ره مه مى پاره ساز واته لۆكه و تووتن. نيوهى دووه مه مى سهدى ۱۹ى ز. له ژير كارىگه رى نفووزى سه رمايه ي بيانيدا، له كوردستانيش كشت وكال به زياني به رته سك كردنه وهى ئاژه لدارى په ره ي گرت و ئالوگۆرى په يتا په يتاي پيكه اته ي

²⁷ Jacques Jean Marie de Morgan

²⁸ كه مال مه زهر ئه حمه د، كوردستان له ساله كانى شه رى يه كه مى جيهانيدا، كۆرى زانباريى، لاپه رى ۴-۳، به غداد ۱۹۷۵

نابووری گوندی بوو به هۆی زینده‌به‌ره‌مه‌ینانی گهنم، برینج و ته‌نانه‌ت قامیشی شه‌کر، لۆکه و دانه‌ویله.

له کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۹دا مه‌ر و مالاتی شاره‌کانی ئەسته‌نبوول، دیمه‌شق، چه‌له‌ب و به‌یرووت له کوردستانه‌وه مسۆگه‌ر ده‌کرا و یه‌ک‌ونیو میلیۆن سه‌ر مه‌ر بۆ فرۆشتن ته‌نیا بۆ شاری قوسته‌ته‌نییه [ئه‌سته‌نبوول] ناردرابوو.^{۲۹}

درايفریش باس له له‌وه‌پاندن و به‌خێوکردنی مه‌ر و بزنی زۆر یاخود ئەسپ و مالاتی دیکه له پارێزگای دیاربه‌کر و وان ده‌کا، له‌وه‌ده‌چێ له سالی ۱۹۰۶دا ته‌نیا له پارێزگای واندا زیاد له ۳ ملیۆن مه‌ر به‌خێوکرایی، به‌لام له‌و ساله‌ به‌دواوه، ئەو ژماره‌یه زۆر له‌که‌می داوه. بازرگان له ئەسته‌نبوول، سووریا و میسه‌روه به‌هاران بۆ کرینی مه‌ر و مالات بۆ ئەم دو پارێزگایه هاتوون. هه‌روه‌ها هه‌ر له‌و دو پارێزگایه‌وه به‌په و قالی له ریگای که‌نداوی فارسه‌وه بۆ ئوروپا هه‌نارده کراوه.^{۳۰}

سالی ۱۸۶۹ی ز. هیندییه‌کان له ریگای به‌غداوه بۆ کۆکردنه‌وه‌ی به‌نگ (شاینه، شادانه) هاتوونه ویلایه‌تی بانه.^{۳۱} له نیوه‌پاسته‌کانی سه‌ده‌ی نۆزه‌ په‌ره‌سه‌ندنی بازرگانی بۆته هۆی گه‌شه‌کردنی خێرای شاره‌کانی سابلاغ، کرماشان و که‌رکوک - وه‌کوو ناوه‌ندی گرنگی بازرگانی له کوردستان. شاری دیاربه‌کر به هۆی نه‌خشی به‌رچاوی له بازرگانی نیوان کوردستان و نازه‌ربایجانی ئێران، هه‌روه‌ها ولاته‌کانی رۆژه‌لاتی نیوه‌پاست و ئوروپا وه‌ک "ئه‌سته‌نبوولی ثانی" پیناسه کراوه.^{۳۲}

^{۲۹} لرج، پژوهش در باره کردهای ایرانی و کلدانیهای اسلاف آنها، کتاب اول - پتربورگ - ۱۸۵۶ - ص ۲۴ (روسی) وه‌رگیاوه له کتییی مناسبات ارضی در کردستان (فروپاشی نظام عشیره‌ای)، ص ۵۷،

^{۳۰} درايفر و کورد، کۆمه‌له‌ی پینج وتار، لاپه‌ره‌ی ۱۲۸، چاپ اول ۱۳۶۹،

^{۳۱} منشآت فرهاد میرزا معتمدالدوله، تصحیح غلامرضا طباطبایی ص ۱۷۵، شرکت چاپ و انتشارات علمی تهران

^{۳۲} خورشید افندی، سیاحت نامه صص ۲۷۱ - ۲۷۰ وه‌رگیاوه له کتییی مناسبات ارضی در کردستان، ص ۵۷،

کرماشان یه کینک له ریگاکانی پیوهندی ئیران و پروسیه له گه‌ل ناوچه عه ره بی یه کان، ههروه ها هه نارده کردنی خورمای ولاته عه ره بی یه کان بۆ پروسیه بووه. سالی ۱۸۸۹ ی ز. له کرماشانه وه بایی ۴ هه زار لی ره فه‌رش، ۳۰ هه زار لی ره مه‌ر، ۲ هه زار لی ره خوری، ۳۰ هه زار لی ره رۆن، ۳۷۷ هه زار لی ره دانه ویله‌ی جوراوجۆر و مازگ (مازوو)، کشمیش و که تیره و تووتن و هتد هه نارده‌ی دهره وه‌ی کوردستان کراوه. مؤرگان له سالی ۱۸۹۱ ی زدا باس له کشتوکالی تریاک له ویلیه تی کرماشان و دامه‌زراندنی کارخانه‌ی تریاک له لایه‌ن عه ره بی که وه ده کا که تریاک بۆ هیندوستان هه نارده‌ی کردوه.^{۳۳} له مه‌ریوانه وه سالانه به لانی که مه‌وه هه زار بار (هه‌ر بار نزیکه‌ی ۸ پووت) تووتن هه نارده‌ی سلیمانی کراوه. مه‌ریوان ههروه ها له سه‌دا ۲۵ ی تووتنی ته‌واوی ئیرانی مسۆگه‌ر کردوه.^{۳۴}

سالی ۱۹۰۴ ز. له شاری مه‌راغه لقه‌کانی دوو شیرکه‌تی پروسی به ناوی "نادیژدا" و "رۆسکۆیه ئۆبشستور" وشکه‌باری نازه‌ربایجان و ناوچه کوردنشینه‌کانیان هه نارده‌ی پروسیه کردوه. له و کاته‌دا، له سه‌دا ۹۹ ی هاورده و هه نارده‌ی ویلیه تی ورمی به ده‌ست هاو‌نیشتمانه‌کانی پروسیه‌ی تزاری بووه. به ته‌ی بلیایف له کتیبی "وه‌زعی سیاسی ئیستای سابلاخ - ۱۹۰۹"، ئەم شاره یه کینک له ویلیه ته‌ گرنه‌گه‌کانی کۆکردنه‌وه و به‌شینه‌وه‌ی هاورده‌کان بۆ پروسیه بووه، ته‌نانه‌ت به‌شیک له بازرگانه‌کانی ئەم شاره هه‌موو سالی‌ک چوونه‌ پێشانگاکانی نیژنی نووگۆرد و به‌شیکشیان له مۆسکۆ نوینه‌ری دایمی‌یان هه‌بووه. " [...] ".^{۳۵} له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ۲۰ ی زدا پیوه‌ندی یه سه‌ره‌کی یه‌کانی بازرگانی دهره‌کیی ویلیه تی سابلاخ له ریگای هه‌مه‌دان و مووسله‌وه په‌ره‌ی ساندوه. هه‌رچه‌ند له و کاته‌دا ریژه‌ی دانیشتوانی شاری سابلاخ پتر له ۳۰

^{۳۳} مورگان، ماموریت علمی ص ۱۱۷، ۹۱ وه‌رگیروا له کتیبی ع. گلاویژ، مناسبات ارضی در

کردستان ص ۵۹

^{۳۴} مناسبات ارضی در کردستان، ص ۶۸

^{۳۵} سه‌رچاوه‌ی سه‌ری لاپه‌ره‌ی ۶۲

هه‌زار کهس نه‌بووه، به‌لام بازار و مه‌یدانه گه‌وره‌کانی ئەم شاره‌خه‌به‌ری بازرگانی‌یه‌کی به‌رچاویان له‌م شاره‌دا داوه.^{۳۶} له‌پووسیه‌وه قهند و قاپ‌وقاچاغ و ئاسنه‌واله، له‌بورسای عوسمانی‌یه‌وه هاو‌ریشمی چنراو یان نه‌ته‌نراو و نیوه هه‌وریشمی‌یه‌کان؛ له‌مووسله‌وه چنراوه سووک‌ه‌کان؛ له‌مه‌نچستره‌وه فاستۆنییه جۆراو‌جۆره‌کان و له‌هه‌مه‌دانه‌وه جاو و خام هاو‌رده‌ی ئەم شاره‌کراوه. بازرگانیکی سابلاغی به‌ناوی غه‌فور له‌به‌رامبه‌ر هه‌نارده‌کردنی پێسته‌بو پووسیه، بایی ۲۵ هه‌زار رۆبیل ته‌نراوی جۆراو‌جۆری هاو‌رده‌ی ئەم شاره‌کردوه.^{۳۷} به‌گشتی وا به‌راورد ده‌کرئ که له‌م سالانه‌دا بایی یه‌ک و نیو میلیۆن تمه‌ن له‌سابلاغه‌وه به‌ره‌می کشتوکال هه‌نارده‌کرا‌ی. عه‌لی‌ئه‌سغه‌ر شه‌میم هه‌مه‌دانی له‌کتیپی کوردستاندا باس له‌هه‌نارده‌کردنی پێسته‌ی رپۆی، سمۆره‌ی ئاوی، سه‌گی ئاوی، گورگ و به‌تایه‌تی ده‌له‌ک یان ئاس له‌رۆژه‌ه‌لاتی کوردستانه‌وه بو‌بازاره‌کانی ئوروپا و ئەمریکا و فرۆش‌نیان به‌قیمه‌تیکی زۆر گران ده‌کا (۲۰ تا ۳۰ تمه‌ن بو‌هه‌ر پێسته‌یه‌کی ده‌له‌ک). له‌وه‌ده‌چن شوینی ژیا‌نی ده‌له‌ک یان ئاس ته‌نیا کوردستان بو‌وی.^{۳۸}

سالی ۱۹۱۲ی ز. چهند بازرگانی پووسی بایی ۲۰۰ هه‌زار رۆبیل پێسته‌ی به‌رخیان له‌ویلایه‌تی سنه و هه‌مه‌دان کرپوه و ناردوویانه‌ته‌پیشانگای نیژنی‌نو‌گۆرد. "به‌هاری سالی ۱۹۱۳ی ز. ئەلمانی‌یه‌کانیش خه‌ریکی بازرگانی له‌باکووری کوردستان بوون. دوو ئەلمانی به‌ناوی "گراف فن ویستراپ" و "نه‌رنست لانگه" به‌رپه‌ری ئەلمانی‌یه‌کی دیکه به‌ناوی "تیمان" و به‌شداریی شیرکه‌تیکی ئوتریشی (نه‌مسایی) به‌ناوی هۆنگ "بنکه‌ی فه‌ننپی ئەلمان" یان له‌رومی دامه‌زراندوه، ئامانجی سه‌ره‌کیی ئەوان قۆرخ‌کردنی بازا‌ری ئەم

^{۳۶} سفرنامه در باره شهرهای ایرانی مراغه، میان‌دواب و ساوجبلاغ، مجموعه اسناد حوزه نظامی قفقاز - شماره ۱۸-۱۷-دسامبر ۱۹۰۶- تقییس ص ۴۱ (روسی) وه‌رگیراو له‌کتیپی مناسبات ارضی در

کردستان. ص ۶۵

^{۳۷} سه‌رچاوه‌ت سه‌ری لاپه‌ره‌ی ۶۵

^{۳۸} علی اصغر شمیم همدانی، کتاب کردستان ص ۸۱، مطبعه امید، تبریز ۱۳۱۲

ناوچه‌یه، و هه‌روه‌ها ره‌خنه‌کردن له نیو عه‌شایری کورد و ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ئابوری و به‌ره‌می ئازهلداری ئەواندا بووه.

له سابلاغیش نوینه‌رایه‌تیی دوو شیرکه‌تی ئەلمانی به‌ناوی "موسینگ" و "شۆنمان" خه‌ریکی کرین و هه‌نارده‌کردنی خوری بوون.^{۳۹} شاری شنوش پیش ده‌ستپیککی شه‌ری یه‌که‌می جیهانی ناوه‌ندیکی گه‌وره‌ی خوری کرین له لایه‌ن ئەلمانی یه‌کانه‌وه بووه، له‌ویوه خوریان بۆ دروست‌کردنی رایه‌خ بۆ کارخانه‌یه‌ک له ته‌ورێز ده‌نارد که بۆخۆیان دایانمه‌زاندبوو.^{۴۰} له‌پکه‌به‌ری له‌گه‌ڵ ئەواندا، سه‌رمایه‌داره‌ رووسی یه‌کانیش بۆ شیواندنێ کاری شیرکه‌ته ئەلمانییه‌کان په‌ریه‌یان به‌کار و چالاکیی خۆیان له کوردستاندا داوه و سالی ۱۹۱۴ی ز. له زۆربه‌ی ناوچه‌گرنه‌گه‌کانی کوردستان بنکه‌ی کرپینی خوریان دامه‌زاندوه. بیجگه‌ له‌ رووسییه‌ و ئەلمان، سه‌رمایه‌داره‌کانی ولاتانی دیکه‌ش وه‌کوو فه‌رانسه‌ خه‌ریکی کار و چالاکیی بازرگانی له کوردستان بوون. بۆ وینه‌ له‌ ئاوریلی سالی ۱۹۱۳ی زدا سێ فه‌رانسه‌وی بۆ دیتنه‌وه‌ی نه‌وت و ئالتون بۆ سابلاغ هاتوون، به‌لام ده‌ستکه‌وتیکیان نه‌بووه. له‌ ناوچه‌کانی باشووری پۆژه‌لاتی کوردستانیش وه‌زعه‌که هه‌ر وا بووه. له‌ سپتامبری سالی ۱۹۰۳زدا نوینه‌رایه‌تیی شیرکه‌تی به‌ره‌مه‌پێنانی قوماشه‌ لۆکه‌یی یه‌کانی "کارل شیلیر" که ناوه‌نده‌که‌ی له‌ شاری لۆدز بوو، لکی خۆی له‌ کرماشان کردۆته‌وه.

به‌رژه‌وه‌ندیی ئابووری هۆی سه‌رنج‌راکێشانی سیاسی ده‌وله‌ته‌ بیانی یه‌کانه. شابه‌نده‌رخانه [کۆنسولگه‌ری]ی رووسییه‌ له‌ سالی ۱۸۷۹زدا له‌ دیاربه‌کر و له‌ ۶ی دیسامبری ۱۹۰۳ی زدا له‌ کرماشان ده‌ستی به‌کار کرد، شابه‌نده‌رخانه‌کانی عوسمانی و بریتانیاش زۆر پێشتر له‌ رووسییه‌کان له‌ کرماشان ده‌ستیان به‌کار کردبوو.

^{۳۹} ع. گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان، ص ۶۳-۶۲

^{۴۰} م. س. لازاریف، کوردستان و کیشه‌ی کورد، وه‌رگیراو له: که‌مال مه‌زه‌هر ئەحمه‌د، کوردستان له

ساله‌کانی شه‌ری یه‌که‌می جیهانیدا، کۆری زانیاری، لاپه‌ره‌ی ۱۱ به‌غداد ۱۹۷۵

شتومه‌کی ئینگلیسی له‌م ناوچانه‌دا خواز یاریکی زۆری هه‌بووه. به‌پیتی پاپۆرتی "دلگۆپۆلۆف" دیپلۆماتی تزاری، که‌لوپه‌له ئینگلیسی‌یه‌کان نه‌ک هه‌ر بازاری کرماشان به‌لکوو بازاری هه‌مه‌دانیشیان پز کردبوو و سه‌رانسه‌ری کوردستان به‌شتومه‌کی ئینگلیسی ژیاون.^{۴۱} به‌گشتی له‌نیوه‌ی دووه‌مه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده‌دا هاوردنه‌کردنی شتومه‌کی ئینگلیسی بۆ ته‌واوی ئیران به‌کوردستانیشه‌وه ۴ هه‌تا ۵ که‌په‌ت زۆرت‌تر له‌هه‌نارده‌کردن بۆ ئینگلیس بووه. هاوردنه‌ی شتومه‌کی سه‌نه‌تی له‌ئینگلیس و ولاته‌بیانی‌یه‌کانی دیکه، بوو به‌هۆی داخرا‌نی کارخانه و فابریکه‌کانی ئیران و له‌نیوچوونی پیشه‌ی خۆمالی و ده‌ستی، و به‌تایبه‌تی سه‌نه‌تی جۆلایی.^{۴۲}

له‌کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا پتر له‌بیست کارگه‌ی نه‌ریتی و نیشتمانی (میللی) له‌ئیران به‌یه‌کجاری داخرا. ئەو کاسبکارانه که‌کاره‌که‌یان له‌ده‌ست دابوو، هه‌روه‌ها سه‌نه‌تکارانی ئەو کارگه و مانۆفاکتۆرانه که‌نسکۆیان هه‌تنبوو، له‌گه‌ل وه‌رزپه‌ره‌فه‌قیر و مایه‌پووته‌کان سپایه‌کی گه‌وره‌ی بێکاریان پێک هه‌تنبوو که‌ته‌نانه‌ت هه‌یچ نامرازیکیان بۆ درپژه‌دانی ژیان نه‌بووه. ده‌یان هه‌زار که‌س له‌م بێکارانه بۆ پزگارکردنی خۆیان له‌مردن و برسپه‌تی کۆچیان بۆ رۆوسیه و ناوچه‌کانی باشووری قه‌فقاز و به‌حری خه‌زه‌ر کردوه. له‌کۆتایی ده‌یه‌ی هه‌وه‌لی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا ژماره‌ی ئەو که‌سانه‌ی که‌له‌سائیکدا چوونه‌رۆوسیه‌نزیکه‌ی ۲۰۰ هه‌زار که‌س بووه.^{۴۳}

له‌کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌دا "ئابووری نه‌ته‌وه‌یی" کوردستانیش به‌هۆی نه‌بوونی توانای مملاتی له‌گه‌ل هاوردنه‌بیانی‌یه‌کان، له‌زۆربه‌ی بواره‌کاندا تووشی قه‌یران هاتوه، به‌و راده‌یه‌ی که‌له‌کۆتایی‌یه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌دا

^{۴۱} سه‌رچاوه‌ی پیشوو، لاپه‌ره‌ی ۶۴

^{۴۲} آ.آ گرانوسکی و ... تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ص ۳۴۶ ترجمه کیخسرو کشاورزی، دانشگاه دولتی مسکو ۱۹۷۷

^{۴۳} م. س. ایوانف، تاریخ نوین ایران، ص ۱۴، ترجمه هوشنگ تیزابی، ح. قائم پناه، تهران، سلوج،

ههزاران کورد بۆ دابینکردنی بژیو و کارکردن، کۆچیان بۆ ئهستهنبوول کردوه. ژمارهی ئهوه که سانهی که له م بارودۆخه دا کۆچیان بۆ ئه م شاره کردبوو به تهواوی له بهر دهستدا نیه به لām به باوهری "زینۆفیۆف" شابه ندهر [کۆنسول]ی پروسیه له سالی ۱۹۰۹ی زدا ژمارهی ئهوه کوردانه نابێ که متر له ۳۰ ههزار کهس بووبین.^{۴۴}

ئه لمانی یه کایش و پیرای کرپنی خوری و هاوردنه کردنی پهنگه دهستکرده کان (وه کوو ئانلین^{۴۵} و هتد) ههولیان ده دا کاریگه ریه کی زۆرتریان له سهر په وتی سیاسی ئه م ناوچه یه هه بی، به و راده یه که پاش شابه نده ربوونی "شۆنمان" له سالی ۱۹۱۵ی زدا دهستیان به کۆکردنه وه و پیکه پینانی هیزی چه کدار له خه لکی ئه م ناوچه یه کردوه. ههروه ها ئه لمان که پینگه ی ئابووری و نیزای و سیاسی خۆی له عوسمانی به هیزتر کردبوو، ههولێ خۆی داوه بۆ کۆکردنه وه و وروژاندنی کورده کان دژ به پروس و ئهرمه نی یه کان، سه رنج-پاکیش ئه وه یه که هاوکات گوشاری بۆ ئهستهنبوول هیناوه هه تا هه لویستیکی توندتری به رامبه ر به کورده کان هه بی و بزووتنه وه ی ئه وان سه رکوت بکا.

ئه لمان و تورکه کان له سالانی ده یه ی یه که می سه ده ی بیسته م دا ههولێکی زۆریان بۆ لاوازکردنی پینگه ی سیاسی و نیزایی پروسیه له رۆژه لاتێ کوردستان و ئازهر بايجان دا، ته نانه ت له کاتی شه ری یه که می جیهانیدا تورکه کان پاش هیرش بۆ خاکی ئیران و داگیرکردنی ورمی، سابلاغ و ته وریژ و هتد، له کرماشان پاش دامه زراندنی حکومه تی کاتی "میلی"، په زا قولی خانی نظام السلطنه یان که فیتۆدالێکی گه وره و حاکی لۆرستان بوو، وه ک سه رۆکی ئه م حکومه ته ده ستیشان کرد. ئه م ده وه له ته که به به شداری پیه رانی حیزبی دیموکراتی ئیران و میانه رپۆکان (اعتدالیون) پیک هاتبوو، بالۆیژه کانی خۆی ناردبووه پیرلین و ئهستهنبوول. ئه لمان به و هیوا یه بوو که و پیرای یارمه تی بۆ پیکه پینانی ئه م ده وه له ته، بتوانی دواتر ئیران بخاته ژیر

^{۴۴} ک. و. ویرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، میژوو و نوێخوازی، لاپه ره ی ۸۲

ده‌سه‌لاتی خۆی. به‌لام په‌یتاپه‌یتا به هۆی خۆتیهه‌لقولاندنی له راده‌به‌ده‌ری فرمانده‌ری سوپای تورک - ئەلمان له کاروباری ئەم حکوومه‌تەدا، دوه‌به‌ره‌کی که‌وته نیتوان ده‌وله‌تی نظام‌السلطنه و سوله‌یمان میرزا ریه‌ری حیزبی دیموکرات. پیش‌په‌ویی هه‌تزه‌کانی رپووس به فرمانده‌یی ژه‌نرال باراتۆف به‌ره‌و رۆژئاوای ئێران له مانگی مه‌ی ۱۹۱۶ی دا بوو به هۆی ده‌ربازبوونی ریه‌رانی حیزبی دیموکرات و لایه‌نگرانی و به‌شیک له ژاندارمه‌کانی ده‌وله‌تی میلی بۆ خاکی عوسمانی و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی ئەم حیزبانه.^{۴۶}

هه‌وراز و نشیوه‌کانی بزووتنه‌وه‌ی کورد

بزووتنه‌وه‌ی کورد تا سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م زۆرتر له ژێر ریه‌ری سه‌رۆک عه‌شیره‌کان بووه و به‌گشتی تا کاتیک میره‌کانی کوردستان له‌سه‌ر بنه‌مای سیستمی عه‌شیره‌یی باوک‌سالار - فیتۆدالی ده‌یان حکوومه‌تی به هه‌تزی خۆجیبی‌یان هه‌بووه، هه‌ستیان به‌سته‌می نه‌ته‌وايه‌تی به مانای ئەم‌په‌ویی نه‌کردوه. ئەم حکوومه‌تانه به کورد و ناکورده‌وه له ئێران به ته‌واوی سه‌ربه‌خۆ‌یان نیوه‌سه‌ربه‌خۆ بوون. سه‌رۆک‌عه‌شیره‌کانی قه‌شقای، به‌ختیاری، کورد، لۆر و به‌لوچ سه‌ربه‌خۆیی‌یه‌کی به ته‌واوی مانایان هه‌بووه. ئەوان له‌و ناوچانه‌که عه‌شیره‌که‌یان کۆچی بۆ کردوون، وه‌کوو سه‌رۆک هۆزیککی سه‌ربه‌خۆ ده‌سه‌لاتیککی ته‌واویان هه‌بووه، ته‌نانه‌ت زۆرجار ده‌سه‌لاتی شای ئێرانیشیان له‌م ناوچانه به‌فه‌رمی نه‌ناسیوه.^{۴۷} بۆ وێته به‌رواله‌ت شا توانیوه‌تی سه‌رخیلێ قه‌شقای دیاری بکا، به‌لام چوارچێوه‌ی هه‌لبژاردنی به‌ستراوه به‌هه‌لوێستی بنه‌ماله به‌ناوبانگه‌کانی خیله‌که‌یانه‌وه، هه‌روه‌ها بۆچوونی ئەم بنه‌مالانه‌ده‌رباره‌ی سه‌رۆکه‌که‌وه بووه. ده‌وله‌ت‌یان هاو‌پای ئەم دیاریکردانه‌بووه‌یان نه‌یتوانیوه

^{۴۶} آ.ا. گرانوسکی و ... تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ص ۱۴

^{۴۷} آ.ا. گرانوسکی و ... ص ۳۱۱

دژایه تی یان له گه ل بکا".^{۴۸} لورد جورج که رزن^{۴۹} سیاستوانی ئینگلیسی که له کۆتایی سدهی نۆزده دا سهردانی ئیرانی کردبوو، له م پتوهندی یه دا ده نووسی: "شا له زۆربهی ناوچه کاندای مه جبوور بوو پاریز گاره کان له بنه ماله خاوه ن ده سه لاته کانی ههر ئه و ناوچه یه هه لپژیرئ"^{۵۰} به وتهی سیر جان مالکیم^{۵۱} میژووناس و سیاستوانی سکاتلهندی، "ئه شرافیه تی به میرات ماو، له گه وره پیاوانی خیله کان پیک هاتبوو، وه کوو شتیکی باو که سینک له نیوان گه وره ماله کان هه لده بژیردرا، ناسناوی ئیلخان یان پی ده به خشی.^{۵۲} ئیلخانه کان له له خیله کان یاندا سولتانیکی به ته وای مانا بوون و بی ده ستیوه ردانی هیزیکی ده ره کی حکومه تیان ده کرد، یاسا کانی خۆیان به رپوه ده برد و بوخۆیان مالیاتیان کۆده کرده وه. ئه مانه به رواله ت فه رمانبه ری حکومه تی ناوه ندی بوون و جاروبار ئه م فه رمانبه رییه یان به شیوهی ناردنی که مینک پاره بو خه زیتیهی ده ولت پیشان ده دا".

جیمز مؤریه^{۵۳} دیپلومات و نووسه ری ئینگلیسی له م پتوهندی یه دا ته نانه ت باس له وه ده کا که تورکمه نه کان ئه و په ره که ی چه ند ئه سپیکیان بو ده ربار ده نارد و شاش له به رئه وهی بیانوویه ک بو دوژمنایه تی کردنی ئه وان به ده سه ته وه نه دات، به چه شتیکی بۆی قه ره بوو ده کردنه وه.^{۵۴}

^{۴۸} یرواند آبراهامیان، تاریخ مدرن ایران ص ۵۱، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، نشر نی، چاپ چهارم ، تهران ۱۳۸۹

^{۴۹} Lord George Nathaniel Curzon

^{۵۰} Curzon op, cit, Vol. I. p. 436

وه رگیرو له کتیبی، مقالاتی در جامعه شناسی سیاسی ایران، یرواند آبراهامیان، مترجم سهیلا ترابی فارسان ص ۱۷، شرکت نشر و پژوهش شیرازه کتاب، چاپ اول، تهران ۱۳۸۷

^{۵۱} Sir John Malcolm

^{۵۲} Malcolm op. Cit. Vol. II. p.

وه رگیرو له کتیبی، مقالاتی در جامعه شناسی سیاسی ایران ص ۱۷

^{۵۳} James Justinian Morier

^{۵۴} Curzon, op. Cit. Vol. II. p 377

وه رگیرو له کتیبی، مقالاتی در جامعه شناسی سیاسی ایران، ص ۱۸،

سه‌عید نه‌فیزی له کیتی خۆیدا به ناوی "میژووی هاوچه‌رخ‌ی ئیران" ده‌رباره‌ی کوردستان له سه‌رده‌می قاجاردا ده‌نووسی: "کوردستان پاش که‌ریم خانی زه‌ند به‌یه‌کجاری له حکومه‌تی ناوه‌ندی جیا بی‌ووه و هۆزه‌کانی کورد وه‌کو هه‌ورامانی و مه‌ریوانی و گه‌لباغی و کولیایی نه‌ک به‌رده‌وام پیکه‌وه کیشه و شه‌ریان هه‌بوو و به‌په‌وه‌ی یان له حکومه‌تی ناوه‌ندی نه‌ده‌کرد و کاربه‌ده‌ستانی حکومه‌تیان بۆنیو خۆیان ریگا نه‌ده‌دا، به‌لکوو هی‌رشیان بۆ سه‌ر درواسی‌یه‌کانیش ده‌برد و ده‌وله‌تی ئیران ناچار ده‌بوو جاروبار هی‌زیک بۆ دوورخسته‌وه‌ی ئەوان بنی‌ری، به‌وه‌حاله‌ش وێرای ته‌واوی ئەم هه‌ولانه نه‌یده‌توانی ئەوان [کورد‌ه‌کان] بخاته ژیر فه‌رمانی خۆیه‌وه".^{۵۵} به‌وته‌ی ویکتۆر برار^{۵۶} زانای فه‌رمانسه‌یی، ئیرانی سه‌رده‌می قاجار "نه‌میلله‌ت بوو و نه‌ده‌وله‌ت".^{۵۷}

بێ‌به‌پیی په‌ره‌ساندنی خاوه‌نداریی خۆیی و سیستمی شتوومه‌ک – پاره‌یی، سیستمی کۆن به‌ره‌و کۆتایی ده‌چوو، ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی‌ش به‌هی‌زتر و حکومه‌ته‌ خۆجی‌یه‌کان ناپته‌و و خۆپانه‌گرت‌ر ده‌بوون. به‌وته‌ی پاتریسیا کرۆن^{۵۸} لیکۆله‌ر، نووسه‌ر، رۆژه‌لاتناس و میژووناسی دانمارکی "خیل بێ‌له‌به‌رچا‌و‌گرتنی چۆنه‌تی پیکه‌اته‌که‌ی هه‌میشه‌ ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی په‌ت کردۆته‌وه، چونکه‌ قه‌بوولی حکومه‌ت له‌ لایه‌ن خیل‌ه‌وه‌ به‌ مانای کۆتایی هاتنی حکومه‌تی خۆیانه".^{۵۹}

یه‌کجی‌ کردنی ده‌سه‌لات و له‌نی‌و‌بردنی حکومه‌تی خیل‌ه‌کان سیاسه‌تی حکومه‌تی ناوه‌ندی بوو. له‌م په‌وته‌دا ده‌سه‌لاته‌ خۆجی‌یه‌کان توانای به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه‌یان به‌رامبه‌ر به‌ سیاسه‌تی یه‌کجی‌ کردن نه‌بوو. هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی په‌یتا‌په‌یتای کۆمه‌لگای باوک‌سالار- فیئۆدال له‌ رۆژه‌لاتی کوردستان، نه‌هامه‌تی

^{۵۵} سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، ص ۲۷، سال ۱۳۴۵

^{۵۶} Victor Bérard

^{۵۷} سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، لاپه‌ره‌ی ۱۱

^{۵۸} Patricia Crone

^{۵۹} ك. و. ویرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، میژوو و نوی‌خوازی، لاپه‌ره‌ی ۲۸

هەزاران وەرزیڕ بە ھۆى باجى دەولەتى و گوشارى ملکانە (داھاتانە)، کەمکردنەوھى دەسلاننى حکومەتە خۆجىيى يەکان بە پىي ياساى پىنکھىتانی ئەيالەت - ويالەتەکان و رىساي کار [سەرماوەزى ۱۲۸۶ى هەتاويى]^{۶۰} له کاروبارى نيوخۆيى وەکوو زەوتکردنى مافى پەسەندکردنى ياساى نوئى، ديارىکردنى مالئياتى دەولەتى و باجى خۆجىيى، دەستتێوەردانى کاروبارى دادوهرى، ھەرەھا ياساخکردنى ناراشکاوى خۆتېھەلقوتاندنيان له کارو بارى سپايى، و پاشان پەيتاپەيتا بى دەسلانکردن و له ناوبردنيان، دانانى خەلکى ناکورد بۆ بەرپرسايەتى له کاروبارى کوردستان [بە پىنچەوانەى بەشەکانى دیکەى ئىران کە بەرپرسان، خەلکى ھەر ئەو ناوچەيە بوون]، بەگشتى جياوازيدانان له بوارەکانى ژباني سياسى، کۆمەلايەتى، ئابوورى و فەرھەنگيدا بوو بە ھۆى شکلگرتنى سەتمى نەتەوايەتى و بەرزبوونەوھى ئاستى بەرھەنگارى و بزووتنەوھى رزگاربخوازانەى "نەتەويى" له کوردستان.

سەرھەتەوتنى بزووتنەوھەکانى گەلى کورد و پراى کارىگەريى نەريئىيى ولاتە زلھىزەکان، تارادەيەكى زۆر پتوھەندىيى بە ھۆکارە نيوخۆيى يەکانەوھە بووھە. کوردستان له قوناغى ناوبراودا سەرھەتەکانى ئەوھى گۆرپەپانى راپەرپىيى گەلى کورد بە رپەريى سەرۆکەشیرەکان دژ بە حکومەتەکانى ئىران و عوسمانى بووھە، بە ھۆى نەبوونى يەکىيى و تەبايى نەتەويى، شکل نەگرتنى ناسيونايزمى کوردى، نەبوونى سەرۆک يان فيدراسيۆنىکى بە ھىزى عەشیرەيى

^{۶۰} ئىران له سەرەتاكانى سەردەمى قاجاردا له نيوان ۵ حکومەت (حکمرانى) دا دابەش کرابوو کە برىيى بوون له: (۱) نازەربايجان، ھەمەدان و زەنجان. (۲) ئەيالەتەکانى کوردستان، کرماشان، سەرھەدى عىراقين و لورستان. (۳) فارس، بەندەر و دورگەکانى کەنداوى فارس، کەھىلوپە، بەختيارى و خوزستان. (۴) خوراسان و سيستان (۵) کرمان و بەلوچستان. بەلام له سالى ۱۲۸۶ى هەتاويدا، ئىران بە پىي ياساى پىنکھىتانی ئەيالەت و ويالەتەکان و رىسا (دستورالعمل) ى کار له نيوان چوار ئەيالەتى نازەربايجان، خوراسان، فارس، "کرمان و بەلوچستان" و ۱۲ ولايەتى ئەستراباباد، مازندەران، گيلان، زەنجان، کوردستان، لورستان، کرماشان، ھەمەدان، ئيسفەھان، يەزد، عىراق خوزستان و دارالخلافەى تاران دابەش کرا. ھەر ئەيالەتکى له چەند ويلايەت و ھەر ويلايەتکى له چەند بلۆک پىنکھاتبوو. ھەر بلۆککى کۆى چەندىن گوند بوو له لايەن ناوھەندىکەوھە ئيدارە دەکرا.

که بتوانی ته‌واوی عه‌شیره و خه‌یله‌کانی کوردستان بۆ گه‌یشتن به سه‌ربه‌خۆیی له ژێر چه‌تریکدا کۆبکاته‌وه، هه‌روه‌ها له‌به‌ر فاکته‌ری جوغرافیایی و پانتایی به‌رچاوی خاکی کوردستان که به‌ربه‌ستیک بۆ پێوه‌ندی له نیوان ناوچه‌کانی کوردستان بووه، نه‌یتوانیوه به ئاکامی دله‌خوازی خۆی واته‌ پیکه‌یتانی کیان و ده‌وله‌تی کورد بگا.

کوردستان له کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۸وه هه‌تا سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی ۲۰ مه‌یدانی مملاتی دوو ولاتی داگیرکەری عوسمانی و ئێران و زیده‌خوازی و ده‌ستدریژی رووسییه، بریتانیا، فه‌رانسه و ئەلمان بوو. کورد زۆر جار بێ‌ئ‌وه‌ی ده‌ستکه‌وتیکی هه‌بووی ته‌نیا وه‌کوو له‌شکر و شه‌رکه‌ر دژ به‌ ده‌وله‌ته‌کان یاخود میره‌کانی خۆیی که‌لکی لێ‌وه‌رگیراوه و بۆته قوربانی سیاسه‌ته‌کانی ئەم ولاتانه. هاوکات دژبه‌ری و شه‌ری میره‌کان و سه‌رۆک‌عه‌شیره‌کان، کوردستانی کردۆته گۆره‌پانی کیشه و تیکه‌له‌چوون و ده‌مه‌قاله و شه‌ری نیوخۆیی، بابه‌تیک که هه‌میشه به‌ قازانجی دوژمنانی کورد و زیانی خودی کورد ته‌واو بووه. بۆ وێنه له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی ۱۹دا میرنشینی بادینان له باکووری مووسل که سه‌ر به‌ شانیشینی به‌غدا بوو، ناوه‌ندی کیشه و شه‌ری به‌رده‌وامی نیوخۆیی بووه، ده‌سه‌لاتداره‌کانی به‌غدا و مووسل بۆ کۆنترۆلی میرنشینی بادینان که‌لکیان له‌م بابه‌ته‌ وه‌رگرتوه.

له کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۸ و ده‌ستپێکی سه‌ده‌ی نۆزده‌ میرنشینی سۆران به‌رده‌وام تووشی شه‌ر و کیشه‌ی نیوخۆیی بووه، یان عه‌باس میرزا له سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی ۱۹ بۆ هه‌تانه ژێرفه‌رمانی مسته‌فاپاشا- میری هه‌کاری - که پێشتر له شه‌ری سالی ۱۸۱۰دا شکستی لێ‌ خواردبوو، که‌لکی له‌ عه‌شیره‌ته کورده‌کانی سه‌ر سنوور وه‌رگرتوه. کۆتایی مانگی ئاگوستی سالی ۱۸۳۶ی ز، میر محهمهد (میره کۆره) حاکی سۆران پاش ۲۳ سال شه‌ر دژ به‌ تورک و په‌قییه نیوخۆیی یه‌کانی و په‌ره‌پێدانیکی به‌رچاو به‌ ناوچه‌ی ژێر ده‌سه‌لاتی خۆی له ته‌واوی کوردستانی عوسمانی و ئێران، و له کاتیکدا که گه‌وره‌ترین مه‌ترسی بۆ دوژمنانی کورد له پێوه‌ندی له‌ گه‌ل په‌ره‌پێدانی هه‌ستی

سه ره به خۆیی خوازیی کورد له تهواوی کوردستان بووه، به هۆی کیشه و ناکۆکی نیوخۆیی، خه یانه تی "مه لای خه تی" که فتوای دا هه رکه س دژ به سوڵتان شه ر بکا کافره، هه روه ها کردنه وهی پرگیای په واندوز له لایه ن خۆفرۆشه کانی نیوخۆیی بۆ تورکه کان، شکستی خوارد و خۆی به دهسته وه دا. ئەم سیناریۆیه جاریکی دیکه ش بۆ به درخان میری بۆتان له هاوینی سالی ۱۸۶۸ دا به هۆی خه یانه تی برازا که ی خۆی واته یه زدان شیر دووپات بووه. له کۆتایی ساله کانی ۳۰ی سه دهی نۆزده دا به درخان به گ توانی پاش پیکهیتانی دۆستایه تیه کی باش له گه ل کۆنه په قیبه کانی له بۆتان و هه کاری و هتد "یه کیتی پیروژ" له نیوان به شیککی به رچاو له میر و عه شیره ته کانی کوردستان ته نانه ت ئه رده لانی ش پیک بین، ئەمه وه کوو هه وه لاین یه کیتی سیاسی کورد له میژووی کورددا به ئەژمار دئ. دۆستایه تیی به درخان له گه ل ئه رمه نی و ئاسۆری یه کان رۆلنکی باشی له راکیشانی سه رنجی پروسیه بۆ کیشه ی کورددا هه بوو. به درخان به پیتی ده سه لاتنی خۆی ته نانه ت سککه شی لیدا و له سه ر ئه و سککه نانه نوو سرا بوو "به درخان میری بۆتان". به درخان به دیاری کردنی شاری جزیره وه کوو پایته ختی خۆی و شه کاوه کردنی ئالای کوردستان، سه ره به خۆیی راگه یاند. زۆربه ی پرپه رانی کورد پشتیوانی یان له به درخان کرد، به لام ده وه له تی سه ره به خۆی کورد له به رژه وه نیدی ولاته زله یزه کان و به تایه تی بریتانیا دا که به پیتی به رژه وه نیدی ئابووری و سیاسی خۆی پشتیوانیی له ئه سه ته نبوول ده کرد، نه بوو. ئینگلیزی یه کان نه خشیکی خراپیان له پیکهیتانی نا ئارامی له میرنشینی بۆتان و سه ره له دانی ناکۆکی نیوان که مایه تیی گا ور (خاج په رسته کان) و کوردی موسو لمان و شه ری کورد و ئاسۆری و کوزرانی هه زاران که سدا گپرا.

به هاری ۱۸۴۷، ئه سه ته نبوول دهستی به خۆته یارکردن بۆ گرتنه وهی کوردستان کرد و هه رچه ند له هی رشی هه وه لدا سو پای تورک شکستی خوارد، به لام هاوکاری "یه زدان شیر" و کردنه وهی یه کیک له به ره کانی شه ر بۆ دوژمن، بوو به هۆی شکستی به درخان و گیرانی به دهستی تورکه کان له ۲۰ی ژوئنه ی

۱۸۶۸ دا، سهرکه‌وتنی تورکه‌کان بوو به هۆی بی‌ده‌سه‌لاتبوون یان کوزران و له‌نیوچوونی به‌شیک له میر، شیخ و به‌گه‌کانی کورد. جاریکی دیکه‌ش لاسه‌نگی هیزه دژبه‌ره‌کان، نه‌بوونی یه‌کیتی و کیشی نیوخیی، خه‌یانه‌ت و کاریکه‌ریی نه‌ریتی بریتانیا بوون به هۆی هه‌ره‌سه‌پنهانی بزووتنه‌وهی کورد له بۆتان، هه‌کاری و به‌شه‌کانی دیکه‌ی باشووری رۆژئاوای کوردستان.

گوشار و زولم و زۆری بی‌پسانه‌وهی تورکه‌کان، هه‌ولی سولتانی عوسمانی و شای ئیران له ساله‌کانی ۴۰ هه‌تا ۶۰ی سه‌ده‌ی ۱۹دا، بۆ نۆژه‌نکردنه‌وهی ده‌ولت و سیستمی سیاسی - ئیداریی ئه‌م ولاتانه، کۆجی‌خوازی حکومه‌ته‌کانی ناوه‌ندی، چوونه‌سه‌ره‌وه‌ی مالیات، نیوه‌کۆلونی-بوونی عوسمانی و ئیران، هه‌روه‌ها چه‌وساندنه‌وه و سه‌ره‌له‌دانی فه‌ره‌ه‌نگیکی نامۆ، بوون به هۆی ناره‌زایه‌تی به‌ره‌ریی خه‌لکی کوردستان. لاوزبوونی تورکه‌کان به هۆی شه‌ری کریمه و دابه‌زینی توانای سیاسی و سوپایی تورکه‌کان له کوردستان و پرای که‌لک‌وه‌رگرتنی ر‌ووس له دوژمنایه‌تی کورده‌کان له‌گه‌ل ناوه‌ند و پێوه‌ندیی دۆستانه‌یان له‌گه‌ل به‌شیک له سه‌رۆک-عه‌شیره‌ته‌کانی میلان، زیلان و هتد، به‌ستییکی باشی بۆ شۆرش و خه‌باتی پزگاریخوازانه‌ی کورد پیکه‌په‌نا. له‌م بارودۆخه‌دا یه‌زدانشیر برزای به‌درخان به‌گ که سه‌ره‌پای هاوکاری له‌گه‌ل تورکه‌کان حکومه‌تی کوردستانی به‌نسیب نه‌بوو، له بارودۆخی پیکه‌هاتوو که‌لکی وه‌رگرت و بۆ رزگارکردنی خاکی کوردستان گه‌وره‌ترین شۆرشی له دیسامبری ۱۸۵۴ دا له بۆتان وه‌ه‌کاری وه‌پێ‌خست. ئه‌م راپه‌رینه پانتایی یه‌کی به‌رچاوی له باکووره‌وه هه‌تا رۆژئاوای کوردستان به‌خۆیه‌وه گرت، ته‌ناه‌ت ئاسۆری، ئه‌رمه‌نی و یۆنانی یه‌کانیش په‌یوه‌ست به کورد بوون. ئه‌م راپه‌رینه وه‌کوو تپه‌په‌ینی بزووتنه‌وهی جیایخوازانه‌ی کورد بۆ ر‌ووداویکی به‌راستی نه‌ته‌وه‌یی له میژووی کورددا تۆمار ده‌کری.

راپه‌رینی یه‌زدانشیر به هۆی فاکته‌ری ده‌ره‌کی و ناوه‌کی وه‌کو هاوکاری نه‌کردنی ر‌ووسیه، نه‌بوونی به‌نامه‌ی سیاسی، ته‌یارنه‌بوونی نیزامی - سپایی،

وروژاندى به شىك له رپهرانى كورد به فىتى برىتانيا بۇ دژايه تى له گهل شۆرش، و له كۆتايى دا فربوخواردنى يهزدانشپر له ئىنگلسى يه كان، شكستى خوارد. يهزدانشپر كه به تهزمىنى شاهبندهرى برىتانيا له مووسل بۇ ديدار و دانوستان له گهل نوپنه رانى تورك چووبوو، كۆتايى مانگى مارسى ۱۸۵۵له كاتى وتوويزدا قۆلبه ست و رهوانه ي به ندىخانه ي ئهسته نبوول كرا. راپه رىنى يهزدانشپر كۆتايى به كيشه ي كورد نه هىنا. پايزى سالى ۱۸۷۸ راپه رىن له ناوچه ي بدلىس، مووش و وان، ههروهها هه كارى و بۆتان به رپه رى عوسمان و حوسىن به گك - كورپانى به درخان دهستى پىكرد. ئه وان له ماوه يه كى كه مدا توانان به شىكى گهوره له باشوور و باشوورى رۆژئاواى كوردستان نازاد بكه ن. عوسمان به گك خۆى وه كوو ئه مبرى سه ره بخۆى ئه م ناوچانه راگه ياند. هه رچه ند ئه م بزووتنه وه يه ش له لايه ن توركه كانه وه سه ركوت كرا، به لام سالى ۱۸۸۰ شۆرشىكى دىكه به رپه رى شىخ عوبه يدىللاى نه هرى كه رپه رى ته رىقه تى نه قشبه ندى كورده كانى عوسمانى و تا راده يه كى به رچاويش رۆژه لاتى كوردستان بوو، دهستى پىكرد.

شىخ عوبه يدىللاى نه هرى توانى به پى پىنگه و نفووزى خۆى بىته هۆى يه كگرتووى سياسى له نىوان ناوچه كانى بۆتان و هه كارى له ئىمپراتورى عوسمانى، هه تا موكرىان له ئىرانى قاجاردا. بۇ هه وه لىن جار له مئزووى كورددا له نيوه راسه كانى ژووئيه ي ۱۸۸۰ دا يه كه مىن كۆنگره ي رپه رانى كورد له شه مزىنان پىكه ات. ناسه قامگىرى رۆژه لاتى ئانا تولى به هۆى شه رى پووس و عوسمانى سالانى ۷۸-۱۸۷۷ و سه ركوت و له نىوبردى مىرنشینه كانى نيوه سه ره بخۆى كورد له لايه ن عوسمانى يه كانه وه، بارودۆخى پىوىستى بۇ سه ره لدانى رپه ريه كى نوپى سياسى پىك هىنا بوو- رپه رىك كه ده يه ويست مافى ديارى كردنى چاره نووس بۇ كورد مسۆگه ر بكا. به وته ي "لورد جۆرج كه رزن" له م بارودۆخه دا شىخ عوبه يدىللا كه به هۆى كه سايه تى پىرۆزى خۆى ناوبانگىكى زۆرى هه بوو، به زووى توانى خۆى به پله ي رپه رىكى

نه‌ته‌وهی بگه‌یه‌نی^{۶۱}. ترۆتیر^{۶۲} سه‌رکۆنسوولی بریتانیا له ئه‌رزه‌رپۆم، شیخ وه‌کوو پزنفووژترین رپه‌یری کورد له ته‌واوی کوردستان ناو ده‌با که کاریگه‌ری و ده‌سه‌لاتی له سوڵتانیش زۆرتهره^{۶۳}. ئامانجی شیخ، پزگاریی نه‌ته‌وهی کورد له ژێرده‌ستی عوسمانی و دامه‌زراندنی حکومه‌تیکه که پانتایی ده‌سه‌لاته‌که‌ی به پله‌ی یه‌که‌م له باشووری وان هه‌تا باکووری مووسل بێ و له قۆناخی دواییدا ته‌واوی کوردستان بگرێته‌وه^{۶۴}.

بۆ زۆربه‌ی کاربه‌ده‌ستانی ولاته‌ زله‌ه‌زه‌کان رپوون بوو که شیخ عوبه‌یدیلا بۆ پینکه‌یتانی یه‌که‌پزیری کورد و دامه‌زراندنی کوردستانیکه‌ی سه‌ربه‌خۆ تینه‌که‌وشی. ته‌نانه‌ت خودی شیخ عوبه‌یدیلاش له نامه‌یه‌که‌دا بۆ توێژه‌ری ئینگلیسی - "کۆچران"^{۶۵} ده‌نووسی: "نه‌ته‌وه‌ی کورد له پتر له ۵۰۰ هه‌زار به‌ماله‌ پیک هاتوه و ئه‌مه‌ [کورد] - گه‌لیکی جیاوازه. ئه‌وان ئاین، یاسا و داب‌وپه‌سمی تایبه‌ت به‌ خۆیان هه‌یه"^{۶۶}. شیخ عوبه‌یدیلا له‌سه‌ر ئه‌و باوه‌رپه‌ بوو که ولاته‌ ئورووپایی‌یه‌کان به‌رامبه‌ر به‌ بێ‌یاسایی له‌ رۆژه‌لاتی ئاناتۆلی پێویسته له بزووتنه‌وه‌ی کورد بۆ گه‌یشتن به‌ سه‌ربه‌خۆیی پشتیوانی بکه‌ن. له‌م پێوه‌ندی- یه‌شدا پینداگری ده‌کرد که کورده‌کان بۆ سه‌قامگیرکردنی یاسا، نه‌زم و دادپه‌روه‌ری ده‌یان‌ه‌وێ ده‌سه‌لات به‌ده‌سته‌وه‌ بگرن، له‌م حاڵه‌ته‌دا ئه‌وان هه‌ر ئه‌و مافه‌یان ده‌بێ که نه‌ته‌وه‌کانی دیکه‌ هه‌یان. هه‌روه‌ها "شیخ عوبه‌یدیلا له‌نامه‌یه‌که‌دا بۆ اقبال‌الدوله‌ حاکمی ورمی ده‌نووسی، "ئامانجی سه‌ره‌کی ئه‌و و

⁶¹ George N. Curzon: Persia and Persian question, London 1892, p 53

وه‌رگراو له ناسیۆنالیزمی کورد، میژوو و نوێخوازی، لاپه‌رپی ۵۸

⁶² Major Henry Trotter

⁶³ W. jwaideh. Kurdish National Movement. Its origins and development.

New York 2006. P 77

⁶⁴ W. jwaideh. P 81

⁶⁵ Dr. James P. Cochran

⁶⁶ W. jwaideh. P 81

هاورپىانى، دىتته وهى رېنگاچاره يه كى يه كلا كه ره وه بۆ كيشه ي كورده كانه ... شياوترين رېنگاچاره بۆ پرسى كورد، يه كىتى و سه ره به خۆيى ئەوانه".^{۶۷}

شۆرپشى كورد به پىي ئەوهى كه سوپاى ئىران خهريكى سه ركوت كردنى تور كمه نه كان بوو و به به راورد له گه ل سوپاى عوسمانى لاواز تر بوو، له رۆژه لاتی كوردستانه وه ده ستى پىكرد و له ماوه يه كى كه مدا توانى به هاو كارى هه مزه ناغای مه نگوپ و عه بدولقادر كورپ شىخ عوبه يدىلا پاش گرتى شارى سابلاغ هه تا نزيكه ي ورمى، هه ره وه ها به ره و ته ورپژ پىش ره وى بكا. شىخ خۆي له لای ورمى بوو و شىخ عه بدولقادر چوو بۆ مه هاباد و ميانداو و تا بناو چوو ه پىش به لام دواى ئەو كوشتاره وه حشيانه ي وا له خه لكى ميانداو ي كرد ئىتر خه لكى بناو چوو نه به ره ره كانى كردنى و سوپا كه يان تىك شكاند. رپووداوه كانى كوردستان تر سىكى زۆرى خسته دلئى كار به ده ستانى ئىرانه وه، چونكه "ئه گه ر ته ورپژ گىرابا، ئەمه ئەوهى ده گه ياند كه ئىران گه وره ترين شار، واته پايته ختى دووه مى ئىرانى له ده ست داوه. ئەگه ر ته ورپژ گىرابا، ده توانرا بگوترى كه گىرانى تارائىش نزيك بۆ ته وه".^{۶۸} ترسى بزوو ته وهى كورد، تاران و كار به ده ستانى ده ولت و سوپاى ئىرانى تووشى ترس و دل پاوكه به كى زۆر كرد، ئەم په شتوييه له وه لامى ناصرالدين شا له ۱۲۹۷ى هـ ق دا كه داوا له مخبرالدوله وه زىرى پۆست و ته لگراف ده كا سه ر له به يانى ئەم ته لگرافه بۆ ته يمور پاشا خان سه ردارى ماكو بنىرى، به جوانى دياره كه ده لئى: "شىخ يان كه سىكى ديكه كى يه كه تاوا پرروويى ده كا؟ بۆچى چوار كورد ئيوه يان تا ئەم راده يه په شوكاندوه و زراويان بردوون كه به م چه شنه قسه و ته لگراف عه رز ده كه ن؟ ... نازانم چى بووه كه تا ئەم راده يه بى غيره ت بوون؟ يانى چى؟ سوئند به خودا، سوئند به رووحى شای خوالىخوشبوو ئەگه ر ئاور له باوكى ئەم ياخيانه به رنه دن، و له م

⁶⁷ W. jwaideh. P 82

^{۶۸} ن.ا. خه لفىن خه بات له رپى كوردستاندا، لاپه رى ۱۸۴، وه رگىپ له رپوسيه وه جلال ته قى، سلیمانى، چاپخانه ي راپه رى ۱۹۷۱

چەشنە قسە بێمانایانە بکەن، وەکوو ژنان بچوولێنەوه، هەمووتان ئاور دەدم. ئیمە چاوهرپوانیی ئەوه‌مان له ئیوه دەکرد و دەکەین که هێرش بەرنه سه‌ر مه‌مله‌که‌تانی بیانی، ئاوریان تیبهردن، تالانیان بکەن و سه‌رکه‌ون، نه‌ك ئاوا له دەست چوار کورد تووشی ترس بن و هه‌تا ئەم راده‌یه زه‌لیل بکەون.^{٦٩}

بزووتنه‌وهی شیخ عوبه‌یدیلا له قۆناخی یه‌که‌می راپه‌رینه‌که‌دا سه‌رکه‌وت، عه‌بدولقادر حکومه‌تیکی کاتی پینک‌هینا و له ناوچه‌ی ژێرده‌سه‌لاتی خۆی حاکمه‌کانی هه‌ل‌بژارد و له‌سه‌رکاری دانان. ئەمه لووتکه‌ی سه‌رکه‌وته‌کانی راپه‌رین بوو، به‌لام راپه‌رینه‌که‌ نه‌یتوانی له‌مه زۆتر پهره بگری. کوشت و بر و بێ په‌حمی هێزه‌کانی کورد له ده‌وروبه‌ری ورمی بوو به هۆی رق و تووره‌یی و نا‌په‌زایه‌تی ناکورده‌کان، له لایه‌کی دیکه‌شه‌وه "فتوای غزا دژی شیعه‌کان و راگه‌یانندی شه‌ری ئایینی کاریگه‌رییه‌کی زۆری له ولایه‌تی مراغه‌هه‌بوو، بوو به هۆی کوشتاریکی زۆر له نیوان سوننه و شیعه‌کان، له‌م نیوانه‌دا زیانی مالی و پرووچی شیعه‌کان زۆتر بوو، و شکۆ و گه‌وره‌یی، هه‌روه‌ها توانایی سپای مریده‌کانی شیخ، شاری ته‌وریزی تووشی ترس و خۆف کرد"^{٧٠}

ده‌وله‌ت هێزیکی زۆری [که به‌شیکشیا له کورده‌کانی جه‌لالی و تورکه‌کانی ماکو بوون] به سه‌رۆکایه‌تی تیمورخان سه‌رداری ماکو بوو به‌ره‌کانی شه‌ر له‌گه‌ل شیخ عوبه‌یدیلا نارد و توانی پاشه‌کشه‌ به هێزی راپه‌رین بکا و هه‌تا سه‌ره‌تا‌کانی مانگی دیسامبری ١٨٨٠ ته‌واوی ئەو ناوچانه که کورد پزگاری کردبوون، بگریته‌وه.

^{٦٩} یوسف بیگ باباپور و مسعود غلامیه، فتنه شیخ عبیدالله کرد، گزارش وقایع حمله اکراد به صفحات آذربایجان در دوره قاجار ص ١٤٨، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ١٣٩٠

^{٧٠} محمد امین زکی بیگ، زنده تاریخ کرد و کردستان، جلد اول ص ١٨٠، ترجمه یدالله روشن اردلان، انتشارات توس، ١٣٨١

ئەم راپەرىنە بەھۆى نەبوونى بەستىنى كۆمەلايەتى و ئابوورى، ھەروھەا سىياسى و فيكرى و بە ھۆى چەندبەرەكى و پېرژوبلاوى سىياسى، نەبوونى يەكيتى و تەبايى نەتەوھى؛ ئاستى خوارەوھى ناسيۆناليزمى كورد كە سەرچاوەى له بارودۆخى ئابوورى و كۆمەلايەتى - سىياسى خودى كوردستان دەگرت؛ لاوازيى سوپايى و ھەلە له ليكدانەوھى ستراتيجى و تاكتيك، ھەروھەا دەورى نەريىيى و لاتە زلھيزەكان وەكوو رپووسىيە و برىتانيا تووشى شكست ھات. رپووسىيە لەسەرەتاوہ بە ھۆى ديتنەوھى بەرژەوھى خۆى لەبەرەمبەر بزووتنەوھى كورددا رپاوستا و راستەو خۆ و ناراستەخۆ يارمەتى تارانى دا. برىتانىياش كە دەسەلاتى بەسەر ئەستەنبوولدا ھەبوو و لەسەرەتادا بەرژەوھى خۆى لە لاوازكردنى تاران و رپووسىيە ھاوپەيمانيدا دەدى، كوردەكانى دژ بە تاران ھان دەدا، بەلام كاتيك ھەستى بە گەرەنەوھى مەترسىيە كورد دژ بە ئەستەنبوول كورد، دژ بە كورد جوولايەوھ.

پاش شكانى شۆرپ، بەشيك لە دەربەگ و سەرۆكھۆزە كوردەكانى رۆژھەلاتى كوردستان لەگەل شىخ عوبەيدىللا بەرەو باكوورى كوردستان وەرى كەوتن، بەلام تا ماوھىك ھەمزەئاغا دريژەى بە بەرەنگاربوونەوھى خۆى دا. "ئەو ھۆزە كوردانە كە سەرۆكەكانيان رۆژھەلاتى كوردستانيان بە جىي ھيشتوو تووشى چەرمەسەرى و چەوساندنەوھى كى دېرندانە لە لايەن ئيرانى يەكانەوھ بوون. كاربەدەستانى ئيران لە ئەنجامى كورژاندنەوھى راپەرىنەكەدا كەوتنە قەلاچۆكردنى كوردەكان و بىئەوھى گوئى بدەنە تەمەن، يان ژن و پياو، ھەزاران كەسيان داركارى كرد و پتر لە دووسەد دىي كوردستانيان سووتاند"^{۷۱}. لە كاتى راپەرىنى شىخ عوبەيدىللا و پەيوەستبوونى خەلكى موكرىيان، ناصرالدين شادا لە نامەيەكدا بۆ مشيرالدولە (سپاسالارى ئازەربايجان) لە رپكەوتى ۱۲۹۷ى ھ ق بە توندى باس لە سزادانى سەخت و تەواوى كوردەكانى سابلاغ و موكرىيان و بە زنجيركيشانى سەرۆكەكان و

^{۷۱} ن.ا. خەلفىن، خەبات لە رپى كوردستاندا، لاپەرەى ۱۹۱-۱۹۰، وەرگىر لە رپووسىيەوھ جەلال تەقى،

ناردنیان بۆ تاران ده‌کا.^{۷۲} سوپای ئیرانیش بچ به‌زه‌یی‌یانه پاش سهرکه‌وتیان، ئەم بریاره‌یان به‌جی گه‌یانده. ئەسکه‌ندهر غوریانس نووسه‌ری کتییی راپه‌رینی شیخ عوبه‌یدیلا له سه‌رده‌می ناصرالدین شادا، "که له سه‌ره‌تاوه هه‌تا کۆتایی رپووداوه‌کان له سابلاخ و گونده‌کانی ده‌وروبه‌ری بووه، له راپۆرتیک بۆ ناصرالدین شا ده‌نووسی" ئاوری تۆله‌ستاندن تا ئەو راده‌یه به‌سه‌ر سپادا زاله‌ که ئەوان بچ له‌به‌ر چاوگرته‌ی ئابرووی ده‌له‌ت ده‌یانه‌وئ تووی کورده‌کان له سه‌ر زه‌وی پاک که‌نه‌وه و هه‌ر ئاوادانیک وێران بکه‌ن".^{۷۳}

هه‌رچه‌ند بزووتنه‌وه‌ی شیخ عوبه‌یدیلا به‌ ئاکام نه‌گه‌یشت. به‌لام ئەو راپه‌رینه وه‌کوو هه‌نگاوێکی جیددی له بزووتنه‌وه‌ی رزگاربخوازانه‌ی کورد پیتاسه‌ ده‌کرئ. راپه‌رینی شیخ عوبه‌یدیلا‌ی شه‌مزیان(۱۲۶۰ - ۱۲۵۹)، واته ۱۸۸۱ - ۱۸۸۰ دژ به‌ ناصرالدین شای قاجار، پاش راپه‌رینی سولتانه‌کانی هه‌ورامان دژ به‌ فه‌هاد میرزا و راپه‌رینه خۆجیی‌یه‌کانی دیکه وه‌کوو سه‌رلووتکه‌ی بزووتنه‌وه‌ی رزگاربخوازانه‌ی کورد له یه‌ک چواره‌می کۆتایی سه‌ه‌ده‌ی نۆزده‌دا پیتاسه‌ ده‌کرئ.

شۆرشی سولتانه‌کانی هه‌ورامان له رۆژه‌ه‌لاتی کوردستان ویته‌یه‌ک له کاردانه‌وه‌ی سیاسه‌تی ناوه‌ندی کردنی ده‌سه‌لات و کۆتایی‌هێنان به‌ ده‌سه‌لاتی حکومه‌ته‌ خۆجیی‌یه‌کانی کوردستان بوو. ناوچه‌ی هه‌ورامان سه‌ر به‌ میرنشینی ئەرده‌لان له کاتی ده‌سه‌لاتداری ناصرالدین شا چه‌ندین شۆرشی گه‌وره‌ی به‌ خۆیه‌وه‌ بینی. سیاسه‌تی لابردنی کاربه‌ده‌ستانی خۆجیی و هه‌لبژاردنی حاکمه‌کان له ده‌ره‌وه‌ی کوردستانه‌وه، گوشاری مالیاتی، زولم و زۆری بچ پسانه‌وه‌ی حکومه‌تی قاجار، نه‌خشیککی به‌رچاوی له سه‌ره‌له‌دانێ شۆرشی هه‌ورامان هه‌بوو. شۆرشی هه‌ورامان له کاتی ده‌سه‌لاتداری ناصرالدین شا بۆ ماوه‌ی چوار سال (۱۲۸۸ - ۱۲۸۴ه. ق واته ۱۸۷۱ - ۱۸۶۷ز) ئیداره‌ی ولایه‌تی

^{۷۲} ابراهیم صفائی، اسناد برگزیده دوره قاجار، سند چهارم، ص ۱۲، انتشارات بابک، تهران ۲۵۳۵

^{۷۳} سید محمد صمدی، تاریخ مهاباد ص ۴۱، انتشارات پهر و مهاباد، ۱۳۷۳

كوردستانى^{۷۴} تووشى كيشه كرد، و پاش كۆتايى هاتن به حكوممهتى ئهرده لانه كان، ئەم سته مكارىيه نهك ههر كه مى نه كرد بهلكوو چهند قاتيش زيادى كرد.

له سالى ۱۲۸۵ ه. ق (۱۸۶۸ز) پاش مردنى غولام شا خان ئاخىرىن ميرى ئهرده لان، ناصرالدين شا، مامى خۆى واته فهراهاد ميرزاي معتمدالدولهى كرد به حاكمى ئەم ناوچهيه و ئيدارهى ئەم ولايه ته راسته وخۆ كهوته ژيڤر كۆنترۆل و دهسهلاتى حكوممهتى ناوهندى. ديارى كردنى فهراهاد ميرزا به ماناي كۆتايى هاتنى ميرنشىنى ئهرده لان بوو.

كوژرانى حهسەن سولتاني ههورامى و گيرانى دوو براكهى - مستهفا سولتان و بارام بهگك به فهرامانى فهراهاد ميرزا، پريخۆشكهري شوڤشى نوڤى ههورامان و ههلبژاردنى رۆسته م سولتان كۆره گهوره كهى حهسەن سولتان وهك حاكمى ههورامان بوو. هيرشى هيزه كانى كورد بۆ سه ر سوپاي فهراهاد ميرزا له نزيكهى گوندى "هه نجه نه" و كوژرانى ۳۶ كهس و به ديل گرتنى ۱۸ كهس و ده ر بازبوني خودى فهراهاد ميرزا بوو به هۆى سه رشۆڤيه كى گهوره بۆ مامى ناصرالدين شا. نووسه رى حديقهى ناصرى له كتيبه كهيدا باسى "تلانه وهى فهراهاد ميرزا له نارچه تى وه كوو مار به ده ورى خۆيدا" ده كا. بۆ قه ره بوو كرده وهى ئەم شكسته فهراهاد ميرزا داواى هيزى پشتيوانى له ناوه ند كرد. ناصرالدين شا سڤ فه و جى گه و ره ي بۆ سه ر كو ت ك ر د نى شوڤشى ههورامان نارد، ئەوانيش پاش هيرشيكى به رفراوان گوندى نه وسوود ناوه ندى ههورامانى له و ن و دزلى ناوه ندى ههورامانى ته ختيان داگير كرد. سوپاي ئيران له سه ر ريڤگايان ته و اوى حاسلاتى كشتوكالى 'شاميان'يان سووتاند و 'دزلى'يان تالان كرد و

^{۷۴} وىلايه تى كوردستان به پانتايى ۲۲۵۰ فرسه خى چوارگۆشه (۱۳۵۰۰ كيلوميتري چوارگۆشه)، له سه رده مى ناسرى به ولاره بوو به به شيك له بيست مهمله كه تى ئيران و ناوه نده كى سه نه بوو. له سه رده مى ناصرالدين شادا به كۆى كوردستان، كرماشان و ههمدان "ئه ياله تى مركزيه" ده كو ترا. له كاتى قاجاردا به شيك له خاكى كوردستانى ئيران له لايەن عوسمانيه كانه وه داگير كرا و دوو ناوچه ي لورستان و ههمدانيش لئ جياكرايه وه. ههروهه له كۆتايى دهسه لاتداريى قاجاردا ولايه تى گروس له كوردستان جياكرايه وه و حاكميكي سه ربه خۆ له لايەن ده وله تى ناوه ندى بۆى دياريكرا.

ئاورپان تێبه‌ردا. فه‌ره‌اد میرزا له نامه‌کانیدا سه‌رکه‌وتنی خۆی له هه‌وره‌مان و هه‌کوو گرتنی سباستیناپۆل له‌قه‌له‌م ده‌دا و هه‌وره‌مانی‌یه‌کان وه‌کو "دیونزاد"، "به‌دغه‌ر" و "درنده‌ی ده‌روون پیس" ناو ده‌با.^{۷۵}

له‌ ساڵه‌کانی پاش شکستی بزووتنه‌وه‌ی شیخ عوبه‌یدیلا‌دا، کورد له ته‌واوی کوردستان درێژه‌ی به‌ خه‌باتی خۆی دژ به‌ ده‌سه‌لاتداره‌کانی ئێران و عوسمانی دا، وه‌کو: شۆرشی ده‌رسیم (۱۸۹۲-۱۸۹۳)، راپه‌رینی کورد و عه‌ره‌به‌کان دژ به‌ ده‌سه‌لاتی تورکه‌کان له‌ باشووری کوردستان (۱۹۰۷-۱۹۰۸)، شۆرشی برایم‌پاشا سه‌رۆکی کۆنفیدراسیۆنی عه‌شیره‌کان و فه‌رمانده‌ی دوو تابووری (هه‌نگی) حه‌میدیه (۱۹۰۷-۱۹۰۸)، شۆرشی کورده‌کانی رۆژه‌ه‌لاتی کوردستان به‌ رێبه‌ری جه‌غه‌رئاغا، محه‌مه‌دئاغا و به‌ تابه‌تی سمایل‌ئاغای سمکۆ پاش کۆژرانی جه‌غه‌رئاغای هه‌رکی له‌ هاوینی ۱۹۰۵ و هتد. له‌ نیوان ساڵه‌کانی ۱۹۱۸-ی ۱۹۱۴ی زدا راپه‌رینی کورد به‌ رێبه‌ری مه‌لا سه‌لیم له‌ بدلیس، شۆرشی بارزان به‌ رێبه‌ری عبدالسلام بارزانی له‌ ساڵی ۱۹۱۴دا، هه‌روه‌ها راپه‌رینی سلێمانی به‌ رێبه‌ری شیخ مه‌حموود له‌ کۆتایی شه‌ری یه‌که‌می جیهانیدا، جیگایه‌کی تابه‌تی‌یان له‌ بزووتنه‌وه‌ی پزگاریخوازانه‌ی کورد هه‌یه.

راپه‌رینی خه‌لکی بدلیس به‌ رێبه‌ری مه‌لا سه‌لیم له‌ نه‌وڕۆزی ساڵی ۱۹۱۴ دا ده‌ستی پێکرد و توانی له‌ ماوه‌یه‌کی که‌مدا بۆ ناوچه‌کانی دیکه‌ی کوردستانیش په‌ل باوێژێ. مه‌لا سه‌لیم کوردیکی زازا و له‌ کاتی راپه‌رینه‌که‌دا ته‌مه‌نی ۶۰ ساڵ بوو. گیرانی شیخ سه‌لیم له‌ لایه‌ن سوپای عوسمانی‌یه‌وه‌ له‌ مارس‌ی ۱۹۱۴دا راس‌ته‌وخۆ کاریگه‌ری له‌ سه‌ر ده‌ستپێکی پێش‌وه‌ختی ئه‌م راپه‌رینه‌ هه‌بوو. به‌ پێی تیلگرامی نه‌هینی میخاییل نیکولا‌یویچ گیرس^{۷۶} بالۆژی

^{۷۵} عبدالله عطایی، افراسیاب جمالی، کامران حمانی، واکاوی زمینه‌ها و علل شورش اورامان در عصر ناصری، ص ۹۵، تاریخ‌های محلی ایران، مقاله ۵، دوره ۳، سال سوم-شماره دوم-پیاپی ۶ بهار و تابستان ۹۴، پاییز ۱۳۹۴، صفحه ۸۴-۹۷، دانشگاه پیام نور

^{۷۶} Mikhail Nikolayevich Giers - Михаил Николаевич Гирс

پووسيه له ئەستهنبوول، رېكەوتى ۱۲ى مارسى ۱۹۱۴، توركه كان شيخ سەليميان له رېنگاى بدليس گرت، بەلام نزيك بە ۷۰۰ كوردى چه كدار شيخيان له دەستى توركه كان رزگار كرد. دەستپيكي پيش وهختى راپهرينه كه به باوهري يوسف كاميل به درخان، ئاكاميكى تالى به دواوه بوو،^{۷۷} به هۆى ههلهيهكى تاكتيكى له شهر و نهبوونى هاواهاهنگى له نيوان هيزه كانى راپهريندا، توركه كان توانيان له ماوهيهكى كه مدا شارى بدليس بگرنهوه. شيخ سەليم و به شيك له رېبه رانى شۆرش په نايان برده بهر كۆنسولى پووسيه له بتليس. سهر كۆنسولى برىتانيا له م پتوه ندى يه دا سالى ۱۹۱۴ نه بوونى هاواهاهنگى (كۆتوردىناسيون) وه كوو هۆى زه برخواردن و شكستى كورده كان پيناسه ده كا.^{۷۸} له ۲۳-۲۲ى ئاورىلى ۱۹۱۴دا شيخ شهاب الدين، شيخ سەعيد، عەلى و براكەى شيخ محەممەد شيرين و ۱۰ كەسى ديكه له بدليس له سىداره دران. پينج مانگ پاش شكانى راپهرينه كه، هيزه كانى عوسمانى به هۆى دەسپيكي شهرى پووس و ئالمان و هاوپهيمانه كانى واته عوسمانى، هيرشيان كرده سهر كۆنسولخانهى پووسيه، و پاش گرتنى تهها سەليم و هاوپريانى، دەستبه جي له سىداره يان دان.

به هارى سالى ۱۹۱۴ راپهرينى كورده كانى باشوورى كوردستانيش به ريه رى شيخ عبدالسلام بارزانى بوو به هۆى رزگار كردنى مووسل و به شيكى بهرچاو له ويلايهتى بهغدا. ئەم راپهرينه له لايەن توركانه وه سهر كوت كرا و شيخ عبدالسلام به وه هيوايهى كه بتوانى پشتيوانى سمكو وه دەست يئنى، چوو بۆ ورمى و له ويئشه وه رهوانهى تفليس بوو، به پى راپورتى رۆژنامهى پووسى "قهقاز" رېكەوتى ۱۵ى ئاورىلى ۱۹۰۴، شيخ عبدالسلام ههولى خۆشاردنه وهى لاي مارشيمون دابوو.^{۷۹} شيخ كاتى گه رانه وهى له پاييزى ههر ئەو ساله دا بۆ باكورى كوردستان، به هۆى خه يانه تى سۆفى عەبدو للاي شكاكه وه گيرا و

^{۷۷} ك. و. وىرتيايف و س. م. ئيواف، ناسيوناليزمى كورد، ميژوو و نويخوازي، لاپه رى ۱۳۵

^{۷۸} ك. و. وىرتيايف و س. م. ئيواف، ناسيوناليزمى ... لاپه رى ۱۳۹

^{۷۹} ك. و. وىرتيايف و س. م. ئيواف، ناسيوناليزمى ... لاپه رى ۱۳۳

راده‌ستی عوسمانی کرا. له کۆتایی سالی ۱۹۰۴ دا شیخ و دوو هاوپی له مووسل له سیداره دران.

له ده‌یه‌کانی سهره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا سمکۆ وه‌کۆو سه‌رۆک عه‌شیره‌ی شکاک به‌ده‌سه‌لاتترین که‌س له ناوچه‌ی رۆژئاوای گۆمی ورمی، هه‌روه‌ها له دریزایی سنووری ئیران و عوسمانی بوو. شکاکه‌کان که‌ نزیکه‌ی ۲ه‌زار بنه‌ماله‌ ده‌بوون، به‌گشتی دانیشتووی ناوچه‌ی سووما و برادۆست و رۆژئاوای سه‌لماس و ورمی بوون. هیچ‌کام له تورک و رۆوسه‌کان به‌ پێی پێوه‌ندی ناراسته‌وخۆی سمکۆ له‌گه‌ڵ ئه‌وان، پێش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی ناوچه‌ی شکاکه‌کانیان داگیر نه‌کرد. به‌ رۆاله‌ت سمکۆ تا پێش سالی ۱۹۱۳ هاوکاری نازه‌ری یه‌کانی لایه‌نگری عوسمانی و دوژمنی رۆوسه‌کان بووه. له‌ سه‌ره‌تاکانی شه‌ری جیهانی یه‌که‌مدا سمکۆ به‌ ئاشکرا بۆ سوودی تورک و ئه‌لمان و دژی ئیران شه‌ری کرد.

ئه‌و ولاتانه‌ که‌ له‌ شه‌ری یه‌که‌می جیهانیدا به‌شدار بوون هه‌ولیان ده‌دا کورد بۆ مه‌به‌ستی خۆیان به‌کار بێنن، سمکۆ که‌ سه‌رۆک عه‌شیره‌ی شکاک له ناوچه‌ی مه‌رگه‌وه‌ر و برادۆست بوو هه‌میشه‌ له‌ هه‌ولێ دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی کوردستانی سه‌ربه‌خۆدا بوو. سمکۆ پێوه‌ندی یه‌کی نزیکه‌ی له‌گه‌ڵ زۆربه‌ی که‌سایه‌تی یه‌کانی نه‌ته‌وه‌یی کورد وه‌کۆو شیخ مه‌حموود، عه‌بدولرزاق به‌درخان و سه‌ید ته‌ها هه‌بوو، هه‌روه‌ها به‌ هۆی پینکه‌یتانی ژبانی هاوبه‌ش له‌گه‌ڵ خوشکی سه‌ید ته‌ها که‌ نه‌وه‌ و جیگری شیخ عوبه‌یدیلا بوو، هاوکاری و پێوه‌ندی یه‌کی نزیکه‌ی له‌گه‌ڵ ئه‌و پینکه‌یتابوو. هه‌ر چه‌ند میژووی سه‌ره‌له‌دانی راپه‌رینی سمکۆ ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ سالانی پێش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی و به‌ تایبه‌تی پاش کۆزانی جه‌غه‌رئاغای برای له‌ ته‌وریز به‌ ده‌ست کاربه‌ده‌ستانی حکومه‌تی ئیران له‌ سالی ۱۹۰۵ی ز له‌ کاتی وتووێژدا، به‌لام نه‌خشی سه‌ره‌کی ئه‌و له‌ خه‌باتی رزگاریخوازانه‌ی رۆژه‌لاتی کوردستاندا ه‌ی ساله‌کانی پاش ته‌واوبوونی شه‌ری یه‌که‌می جیهانییه‌.

له سالانی کۆتایی شه‌ری یه که می جیهانیدا که سوپای عوسمانی به‌رده‌وام تووشی شکست ده‌بوو و هیزه‌کانی ئینگلیس له سلیمانی و کهرکوک و مووسل نزیك ده‌بوونه‌وه، شیخ مه‌حموودی حه‌فید پاش زنجیره و تووپیژنیک له‌گه‌ل ڤووس و ئینگیزی یه‌کان به‌ستینی ڤاڤه‌ڤینی خو‌ش کرد و بوو به‌ته‌نیا هیزی ده‌سه‌لاتداری ئه‌م ناوچه‌یه

کۆتایی

- دابه‌شکرانی کوردستان له نیوان دوو ئیمپه‌راتووری عوسمانی و ئیران پاش شه‌ری چالدران له سالی ۱۵۱۴ زاینیدا و دیاریکردنی سنووری ئه‌م دوو ولاته به‌پیی په‌یماننامه‌ی سالی ۱۶۳۹، واته سالنیک پاش گرتنی شاری به‌غدا له لایه‌ن سولتان مرادی چواره‌مه‌وه، هه‌روه‌ها ده‌وامی کیشه‌ی سنووری له نیوان داگیرکه‌رانی خاکی کوردستاندا هه‌تا واژۆکردنی گریه‌ستی ئه‌رزه‌ڤۆم له سالی ۱۸۴۷ دا به‌به‌شداریی ڤاسته‌وخۆی بریتانیا و ڤووسیه، بوو به‌هۆی دوولته‌بوونی نیشتمانی کوردان.
- سه‌ره‌نوئ دابه‌شکردنه‌وه‌ی به‌شینک له خاکی کوردستان (له عوسمانی) به‌پیی په‌یمانای سایکس ڤیکۆ پاش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی له نیوان سئ ده‌وله‌تی تورکیا، عیراق و سووریا دا کیشه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کوردی ئالۆزتر کرد و چاره‌نووسی ئه‌و خه‌لکه‌ی به‌چاره‌نووسی سیاسی ولاته داگیرکه‌ره‌کانیه‌وه به‌سته‌وه، بوو به‌هۆی ڤیکه‌هانی به‌ره‌ستیک‌یی جیددی له ڤه‌وتی دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی یه‌کگرتوو و سه‌ره‌خۆی کوردستان.

- سنوور و کهوشه‌نی نیشتمانی کوردان به تاییه‌تی پاش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی تووشی ئالوگۆرپکی گه‌وره‌هات. به تورک و عه‌ره‌ب کرانی به‌شیک له خاکی کوردستان، کۆچ و جی‌گۆرکه‌پیکردنی به زۆر، شه‌ری بی‌پسانه‌وه، کۆمه‌لکوژی و سه‌رکوته‌کردنی بزووتنه‌کانی کورد و هتد، بوون به هۆی زۆرتتر شیواندنی سنووره‌کانی کوردستان، ته‌نانه‌ت له چوارچێوه‌ی ولاته‌ داگیرکه‌ره‌کانیشدا.
- کوردستان به هۆی جینگه و پینگه‌ی جوغرافیایی - سیاسی که ده‌گه‌رپته‌وه سه‌ر سنووری‌بوونی ئەم ولاته له نیوان چه‌ندین ده‌وله‌تدا، هه‌بوونی نه‌وت و سامانی ژیرزه‌وی و کانزایی، شیاوبوونی بۆ کشتوکال و ئازهلداری، بازاری باش بۆ فرۆشتنی که‌لوپه‌لی ولاته بیانی‌یه‌کان و هتد له سه‌ده‌ی ١٩ به‌م‌لاوه سه‌رنجی ولاته زله‌پزه‌کانی به‌ره‌و خۆی راکیشا، به تاییه‌تی پاش شه‌ری یه‌که‌می جیهانی که‌وته نیو بازنه‌ی مامه‌له‌ سیاسی‌یه‌ جیهانی‌یه‌کانه‌وه.
- گه‌لی کورد پاش فارس، عه‌ره‌ب و تورک، چواره‌مین گه‌لی گه‌وره له رۆژه‌لاتی نیوه‌راسته. له کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده و ده‌ستپێکی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا وێرای گۆران له جوغرافیایی سیاسی جیهان و ناوچه‌دا، هه‌روه‌ها سه‌ره‌ل‌دانی ده‌یان ده‌وله‌تی نوێ له‌سه‌ر نه‌خشه‌ی جیهان، گه‌لی کورد سه‌ره‌رای خه‌باتیکی بی‌وچان و خویتاوی نه‌یتوانی به مافی نه‌ته‌وه‌یی خۆی واته دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆی کوردستان بگا.
- نه‌بوونی یه‌کیتی نه‌ته‌وه‌یی له کوردستان، پیکنه‌هاتنی فدراسیۆنیککی به هیز له میرنشینه سه‌ربه‌خۆ و نیوه سه‌ربه‌خۆکان له ژیر رپه‌ری‌یه‌کی به‌توانا و کارزاندنا بۆ هاوئا‌هه‌نگی و به‌رپوه‌بردنی بزووتنه‌وه‌ی پزگاریخوازانه‌ی کورد له ته‌واوی کوردستان، شکل‌نه‌گرتنی ناسیۆنالیزمیککی به هیزی فیئودالی، قه‌تیس‌مانه‌وه له به‌رژوه‌ندی ته‌سکی تاکه‌که‌سی - عه‌شیره‌بییدا، شه‌ری نیوخۆیی، کوشتن و

تالانکردنی یه کتری، و به قهولی میرشهره فخان و سهدای خانی، "ملهوپی و لاساری و ده مارگرژی و ملئه ستووری"،^{۸۰} ههروه ها له بار نه بوونی بارودۆخی جیهانی و ناوچهیی، بوونه هۆی سهرنه کهوتنی بزووتنه وهی رزگار یخووانه ی گهلی کورد. به قهولی مامۆستا هه ژار له پیشه کیی شهره فنامه دا، له وه ده چیی قسه که ی مامۆستا که ی سولتان مراد دوور له راستی نه بوویین که ده لی: "کورد ئه وه ته ی هه یه - له وته ی شاده و ئیماندا نه بیج - یه کترین نه گرتوه!"^{۸۱}

● له کوتایی سده ی نۆزده و سهره تای سده ی بیسته می زاینیدا نفووزی روو له گه شه ی سیستی سهرمایه داری و هه لوه شانه وه ی سیستی باو کسالار - عه شیرهی له کوردستان، کوتایی هاتن به حکومته ته سهر به خۆ و نیوه سهر به خۆیه کان (میرنشینه کانی کورد)، ههروه ها به ناوه ندی کردنی ده سه لات، جیاوازی دانا ن له بواره کانی ژیا نی سیاسی، کۆمه لایه تی، ئابووری و فه ره نه نگیدا، بوون به هۆی سهره لدانی چه وسانده وه ی نه ته وایه تی و به رزبوونه وه ی ئاستی به ره نگاری و بزووتنه وه ی رزگار یخووانه ی "نه ته وه یی" له کوردستان.

^{۸۰} مامۆستا هه ژار، پیشه کی وه رگنر بۆ شهره فنامه، میژووی ماله میرانی کوردستان، میرشهره ف خانی بدلیسی لاپه ره ی ۳۸، چاپی هه شتم. په خشانگای پاییز، تاران ۱۳۹۳ی هه تاوی

^{۸۱} سه رچاوه ی پیشوو، لاپه ره ی ۳۹

سه‌چاوه‌کان

به فارسی

- پرواند آبراهامیان، ایران در بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، جدول شماره ۱، ساختار قومی ایران، نشر نی، چاپ شانزدهم، تهران ۱۳۸۹
- پرواند آبراهامیان، مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران، مترجم سهیلا ترابی فارسان، شرکت نشر و پژوهش شیرازه کتاب، چاپ اول، تهران ۱۳۸۷
- پرواند آبراهامیان، تاریخ مدرن ایران، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، نشر نی، چاپ چهارم، تهران ۱۳۸۹
- سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، ص ۲۷، انتشارات فروغ، تهران ۱۳۴۵
- لازاریف و ... تاریخ کردستان صص، ۱۷۱ و ۱۷۲، مسکو ۱۹۹۹، ترجمه فارسی، منصور صدقی و کامران امین آوه، انتشارات فروغ، ۱۳۸۶، کلن، آلمان
- لازاریف، محوی و ... کردستان معاصر، ترجمه کامران امین آوه، چاپ دوم، نشر روشنگری، آلمان ۲۰۱۷
- لازاریف، کردستان در ابعاد ژئوپلیتیک، ترجمه از روسی، کامران امین آوه
- لازاریف، اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی و کردستان (سالهای ۱۹۴۵-۱۹۱۷ میلادی)، ترجمه از ک. امین آوه
- آ. آ گراتوسکی و ... تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه کیخسرو کشاورزی، دانشگاه دولتی مسکو ۱۹۷۷
- م. س. ایوانف، تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی، ح. قائم پناه، تهران، سلوج، ۱۳۵۶
- دیوید مک داوول، تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، انقلاب، ناسیونالیسم و جنگ، چاپ دوم، پانیز تهران ۱۳۸۳
- جاناتان رندل، با این رسوایی چه بخشایشی، ترجمه ابراهیم یونسی، انتشارات پانیز. تهران، ۱۳۷۹
- جواهر لعل نهرو، نگاهی به تاریخ جهان، جلد دوم، ترجمه محمود تفضلی، چاپ ۱۳، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۸۹
- رومان گیرشمن، کایلر یانگ و ... ایران باستان، ترجمه و تدوین دکتر یعقوب آژند، انتشارات مولی، چاپ اول ۱۳۸۹
- ژاک دو مرگان، زمین‌شناسی ایران، ترجمه کاظم ودیعی، نشر چهر، تبریز ۱۳۳۹
- محمد امین زکی بیگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، جلد اول، ترجمه یدالله روشن اردلان، نشر توس، تهران ۱۳۸۱

- علی گلاویژ، مناسبات ارضی در کردستان (فروپاشی نظام عشیرای) چاپ اول، انتشارات روزبه، تهران ۱۳۶۱
- شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ، جلد اول، عده نفوس کردستان، چاپ دوم، ۱۳۵۱
- ایرج اسکندری، در تاریکی هزاره‌ها، به کوشش علی دهباشی، چاپ اول نشر قطره، تهران ۱۳۷۷
- غلامرضا طباطبایی، منشآت فرهاد میرزا معتمدالدوله، شرکت چاپ و انتشارات علمی تهران ۱۳۶۹
- علی اصغر شمیم همدانی، کتاب کردستان، مطبعه امید، تبریز ۱۳۱۲
- یوسف بیگ باباپور و مسعود غلامیه، فتنه شیخ عبیدالله کرد، گزارش وقایع حمله اکراد به صفحات آذربایجان در دوره قاجار، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۹۰
- ابراهیم صفائی، اسناد برگزیده دوره قاجار، سند چهارم، انتشارات بابک ۲۵۳۵، تهران
- سید محمد صمدی، تاریخ مهاباد، انتشارات رهرو مهاباد، ۱۳۷۳
- عبدالله عطایی، افراسیاب جمالی، کامران حمائی، واکاوی زمینه‌ها و علل شورش اورامان در عصر ناصری، تاریخ‌های محلی ایران، مقاله ۵، دوره ۳، سال سوم-شماره دوم-پیاپی ۶، دانشگاه پیام نور، بهار و تابستان ۹۴، پاییز ۱۳۹۴،
- جمال میرزا عزیز، قیام ۱۸۸۰ کردستان در اسناد محرمانه بریتانیا، ترجمه بهزاد خوشحالی، نور علم، همدان ۱۳۷۹
- عباس زارعی مهرورز، بررسی تاثیرات سیاسی و اجتماعی طریقت‌های کردستان در آغاز قرن بیستم، تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۴
- معصومه خباز، تاریخچه‌ی تقسیمات کشوری در ایران و کاربرد آن در سرشماری، آمار، شماره‌ی ۲۱ آذر و دی ۱۳۹۵
- قانون تشکیل ایالات و ولایات و دستورالعمل حکام، مصوب ۱۴ ذیقعد ۱۳۲۵، <http://rc.majlis.ir/fa/law/show/90101>
- مظهر ادواری، جنگ جهانی اول، تبعات و پیامدهای آن در هورامان، جام جم، ۱۷ تیر ۱۳۹۳

به کوردی

- میرشهره‌ف خانی بدلیسی، شهره‌فنامه، میژووی ماله‌میرانی کوردستان، وه‌رگیرانی ماموستا هه‌ژار، چاپی هه‌شته‌م. په‌خشانگای پاییز، تاران ۱۳۹۳ی هه‌تاوویی

- درایفر و کورد، کۆمه‌له‌ی پینج وتار، لاپه‌ره‌ی ١٣١-١٣٠، وه‌رگێران ئه‌نوه‌ری سولتانی، بنکه‌ی ژین سلیمانی ٢٠٠٥
- که‌مال مه‌زه‌ر ئه‌حمه‌د، کوردستان له‌ سا‌له‌کانی شه‌پی یه‌که‌می جیهانیدا، کوری زانیاری، به‌غداد ١٩٧٥
- ن.ا. خه‌لفین خه‌بات له‌ پێی کوردستاندا، وه‌رگێر له‌ پووسیه‌وه‌ جه‌لال ته‌قی، سلیمانی ١٩٧١، چاپخانه‌ی راپه‌رین
- عه‌بدولقادر شکاک، بارودۆخی سیاسی کوردستان له‌ نیوان سالانی ١٩٠٥-١٩٣٠، چاپی یه‌که‌م ٢٠١٣، ده‌زگای رۆشنییری جه‌مال عیرفان، سلیمانی
- کاوه‌ی به‌یات، خۆره‌لانی کوردستان له‌ به‌لگه‌نامه‌کانی وه‌زارتی ناوخوی ئێراندا تایه‌ت به‌ یه‌که‌مین جه‌نگی جیهانی. وه‌رگێرانی مه‌سته‌فا غه‌فوور. هه‌ولێر ٢٠١٣، ده‌زگای موکریانی

به‌ رووسی

- ژینگالینا، بزووتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کورد له‌ ئێران (سا‌له‌کانی ١٩٤٧-١٩١٨) ده‌زگای زانست، مۆسکو، ١٩٨٨
- ک. و. ویرتیایف و س. م. ئیوانف، ناسیۆنالیزمی کورد، میژوو و نوێخوازی، ئاکادیمی زانستی رووسی، ئه‌نستیتوی رۆژه‌لات‌ناسی، ده‌زگای چاپی URSS مۆسکو. ٢٠١٥
- ن. ز. مۆساک، کوردستان: سامان و سیاسه‌ت، به‌رگی یه‌که‌م، ئه‌نستیتوی رۆژه‌لات‌ناسی، مۆسکو ٢٠٠٥
- نه‌نسیکلۆپیدیای میژووی سۆفییه‌تی، به‌رگی ١٠، مۆسکو، ١٩٦٧

<http://adverbum.org/ru/sovetskaja-istoricheskaja-enciklopedija10=514>

به‌ ئینگلیسی

- Wadie Jwaideh, Kurdish National Movement, Its origins and Development, First Edition 2006, Syracuse University Press, New York,
- World War I, https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I

